

Natuur- en staathuishoudkundige atlas van Nederland : Atlas van Nederland

<https://hdl.handle.net/1874/206005>

kaart: VIII B.a. 47

27

NATUUR- EN STAATHUISHOUDKUNDIGE
ATLAS VAN NEDERLAND;

IN 5 AFDEELINGEN, IEDER VAN 3 KAARTEN

MET

OPHELDERENDEN TEKST;

DOOR

J. KUIJPER.

Te LEIDEN, bij
D. NOOTHOVEN VAN GOOR.
1863.

RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT

1583 5816

1389

9.493.1
312:55.1

Ofschoon alle cijfers uit officiële bronnen zijn geput en alle medegedeelde feiten aan zoodanige verlagen en opgaven zijn ontleend, zullen dit werk uit den aard der zaak zoo vele onnaauwkeurigheden aankleven, dat de schrijver noodwendig om eene toegeevende beoordeeling moet vragen.

Het is in vele opzigten eene proeve, maar eene proeve, die toch sprekend genoeg is om de overtuiging te geven, dat ons land vele hulpbronnen bezit om de inwoners welvarend en gelukkig te maken.

Het was althans die overtuiging, welke den schrijver noopte dezen arbeid ter hand te nemen en te voleindigen.

De opmerking van eenige belangstellende lezers der eerste afleveringen, dat niet steeds het allerlaatste jaar als maatstaf der vergelijking is genomen, meent men te moeten beantwoorden door de verklaring, dat men het wenschelijk achtte, de voorkeur aan eenen normalen toestand te geven, boven cijfers ontleend aan latere jaren, die, wat b. v. handel betreft, gedrukt gingen onder de tijdsomstandigheden, zooals de Amerikaansche oorlog, of wat landbouw aangaat, zich kenmerkten door buitengewoon voordeelige of nadeelige oogsten. — De onderlinge verhouding zal door de tegenwoordige behandeling wel niet verbroken zijn.

AMSTERDAM, 1 Januarij 1865.

J. KUIJPER.

INHOUD.

EERSTE AFDEELING.

Kaart

De bodem.

1. Geologische kaart.
  2. Hoogte-kaart.
  3. Rivier- en Kanaalkaart.
-

TWEEDE AFDEELING.

De bevolking.

4. Digtheid der bevolking ná aftrek der steden.
  5. Digtheid der geheele bevolking in ieder kanton.
  6. Regterlijke indeeling, verdeeling der kiesdistricten.
-

DERDE AFDEELING.

Middelen van bestaan.

7. Landbouwkundige kaart.

Kaart

8. Handelskaart.
  9. Nijverheidskaart.
-

VIERDE AFDEELING.

Financiën en Verkeer.

10. Administratieve kaart.
  11. Posterijen en Telegraphen.
  12. Verkeerwegen te land en te water.
-

VIJFDE AFDEELING.

Godsdienst, Onderwijs.

13. Godsdienst.
14. Onderwijs en Wetenschappen.
15. Geschiedkundige herinneringen.

D E B O D E M.

(EERSTE AFDEELING).

K A A R T E N I, II, III.

» **W**aarom wordt er zooveel gereisd en waarom wakert die reislust steeds aan?» wordt wel eens gevraagd, en het eenvoudige antwoord is: »omdat de meesten onzer naar afwisseling haken en omdat die zucht tot verscheidenheid en naar verandering tegenwoordig gestadig meer en meer bij den mensch ontwikkelt.» En zouden wij, Nederlanders, die steeds — althans sedert eeuwen — vooraan gingen, waar het hervorming, verbetering en dus verandering van den maatschappelijken toestand gold, thans achterblijven, nu de overtuiging veld wint, dat reizen het stokkerige uit den mensch wegneemt, even als men door verplanten dit doel bij de kool zoekt te bevorderen? Immers neen, en vooral *wij* moeten wel reizen en in den vreemde ons heil zoeken, want ons land is toch zoo eentonig, dat het niet de moeite waard is er een kijkje van te nemen. — Zoo spreken sommigen en nog meerderen denken aldus; maar wanneer wij dit onmeêdoogende oordeel hooren vellen, troosten wij ons meestal met de gedachte, dat zulk eene ontboezeming alleen aan onbekendheid kan worden toege-

schreven, dat menig warm voor het vaderland kloppend hart alleen uit onkunde op zulk eene wijze den staf over Nederland's natuurschoon breekt; immers weten schilders en reizigers menig plekje aan te wijzen, dat een bezoek overwaard is, en wel in zulk eene afwisseling, dat een ieder bevredigd wordt; de liefhebber van een strandgezicht zoowel als hij, die een heuvelachtig landschap waardeert; de bewonderaar van statige woudboomen zoowel als degenen, die liever het natuurschoon door de hand der kunst gewijzigd ziet. Is men eerst daarvan verzadigd, biedt dát geen genot meer aan, ga dan nieuwe veerkracht zoeken in de trotsche doch minder vriendelijke vèr verwijderde bergstreken; maar cilieve! vang daar niet mede aan, want . . . sla een blik op Kaart I en zie eens hoe afwisselend de bodem van uw eigen land is; wij weten toch allen dat met den bodem ook het plantenbekleedsel afwisselt en dat deze beide te zamen het landschap helpen uitmaken. — Wij vertrouwen dat onze kleuren sprekend genoeg gekozen zijn, om het onderscheid te doen uit-

komen. Het schrille geel vertegenwoordigt het duinzand en de binnenlandsche zandzeëen; het zachte groen de vruchtbaarste bouw- en weide-streken; de bruine veenbeddingen komen op alle plaatsen voor den dag; het rood geeft u eenig denkbeeld van de uitbreiding der heidevelden, ofschoon menige akker reeds aan dat domein is ontwoerd; eindelijk zijn de Limburgsche graanvelden, wegens hunne afzonderlijke vorming, ook met eene bijzondere kleur — het blaauw — aangewezen.

Het zal toch noodig zijn in eenige nadere bijzonderheden te treden, al is het algemeen bekend, dat de grond van ons land voor een groot deel door de aanslibbingen van groote stroomen is gevormd, dat de kunst die bewoonbaar moest maken en diezelfde kunst thans in het werk moct gesteld worden om ons voor zeevloed en vooral voor rivieroverstromingen te beschutten; want dat de rivierdijken tegenwoordig voor het minst even gewichtig zijn als de zeekeringen lijdt geen twijfel. Sedert de vele eeuwen toch, gedurende welke men den loop der stroomen betugelde, is hunne bedding zoodanig opgehoogd door het afgevoerde slijk, dat thans de rivierbodem bijna overal eenige voeten hooger ligt dan de oppervlakte der doorstroomde landstreken, weshalve eene rivierdoorbraak altijd eene ernstige overstroming ten gevolge heeft, gelijk de jaren 1858 en 1861 ons nog kort geleden, zoo ontzettend bewezen.

Het was ons doel op Kaart I in hoofdtrekken aan te wijzen de uitbreiding der vloed-, zand- en rotsgronden; dat zijn de alluviale, diluviale en tertiaire vormingen, benevens de ligging der veenbeddingen en de strekking der duinreeksen.

De alluviaal-grond van ons land kenmerkt zich dadelijk door zijne effene oppervlakte, behalve de zeeduinen en meeste andere zandstuivingen, die, al zijn ze soms vlak, zich toch door den plantengroei onderscheiden. Al de kuststreken langs de Noordzee, de Zeeuwsche en Zuid-Hollandsche eilanden, de landen welke de groote stroomen begeleiden, en de bodem der Noord- en Zuid-Hollandsche ingedijkte en drooggemalen landerijen of polders behooren tot het alluvium, met andere woorden zijn zoogenaamde hedendaagsche nog ontstaande gronden, even als alle veenlagen; hetzij dat men door sluizen tot hare oppervlakte moet opstijgen en zij dus hooge veenen vormen, hetzij dat die oppervlakte met het omringend water gelijk ligt en zij derhalve tot de lage veenen behooren. Dit alluvium beslaat ruim $\frac{2}{3}$ der geheele oppervlakte van ons land en ligt overal op een grondslag van diluvium, doch wisselt

aanmerkelijk af in dikte. Nabij Gorinchem vond men eene diepte van ongeveer 100 el, in Noord-Holland slechts de helft. Deze nieuwere hedendaagsche grondlaag (jongste geologische formatie) is tamelijk duidelijk te onderscheiden in: *a*) bovengrond; door de landbouwkundige bearbeiding belangrijk gewijzigd, eigenlijk uit zoogenaamde steiger-aarde bestaande; *b*) hooge en lage veenen; uit planten, struiken, en boomen, die onder water of op moerassigen bodem stierven, ontstaan; *c*) zeebezinkingen door den invloed der winden en getijden of uit de door de groote rivieren afgevoerde stoffen ontstaan, waartoe ook de zandbanken en zeeduinen behooren; *d*) rivierbezinkingen, alwaar de getijden geen invloed op uitoefenden; de beekbezinkingen of groengronden, meestal zandiger dan die der grooter stroomen, behooren hiertoe; *e*) zandstuivingen midden in het land, haren oorsprong uitsluitend te danken hebbende aan de werking der winden.

De duinreeks gemiddeld een uur breed en zeldzaam boven 60 el hoogte stijgende, vordert eene aandachtige beschouwing; immers schrijven eenigen het ontstaan der duinen toe aan eene vereeniging van natuurlijke en menschelijke krachten. De werkzaamste natuurkrachten zijn winden en golven; daar in Nederland de westelijke winden de heerschende zijn, vooral ook omdat alle stormen bij uitsluiting van iedere andere windrigting steeds uit het westen waaijen, konden en kunnen zich nog langs de westkust duinen vormen. De menschelijke hand bepaalt zich nu niet alleen tot het aanleggen van hooge dijken om het door wind en golven opgestuwde zand op te vangen, zooals dit in het jaar 1610 ten zuiden van den Helder geschiedde, alwaar tegenwoordig eene beschuttende duinreeks is ontstaan, maar die hand bemoeit zich ook met de beplanting der opgewaaide zandheuvels met helmgras, dennen en andere planten om het verstuiven te beletten. — Ook de veenen verdienen eene bijzondere belangstelling; niet alleen om den kostelijken brandstof, welchen zij leveren, maar ook om de gelukkige omstandigheid dat de bodem der veenbeddingen, na het wegvoeren van den turf, in den regel zeer goed bouwbaar is, daar dit aanleiding heeft gegeven en duurzaam nog geeft, tot den voortdurenden welstand van verscheidene zoogenaamde veenkoloniën, alwaar men zich tegenwoordig met landbouw en andere takken van bedrijf bezig houdt. De lage veenen vormen na het afvoeren van den turflaag, binnenmeren of stilstaande plassen, die drooggemalen moeten worden, wil men ze ter bebouwing geschikt maken; als het belangrijkste werk van dien aard noemen wij de droogmaking der 18500 bunders van het

Haarlemmermeer, welke in veiling gebragt ongeveer 8 milioen gulden opbragten en thans door de 7—8000 inwoners bijna zonder uitzondering in cultuur zijn gebragt. In dit opzigt bieden de hooge veenen echter nog grooter voordeelen aan; want ofschoon de afgevoerde turf doorgaans van mindere hoedanigheid is dan die der lage veenen, zoo ligt de ondergrond boven het gewone waterpeil en is dus onmiddellijk na de afgraving en de noodzakelijke bewerking en bemesting, ter voortbrenging geschikt, waarvan men de schoone uitkomsten uitkomsten in Overijssel, Friesland, Groningen en Drenthe kan zien, in welke laatste provincie het bloeiend Hoogveen eene schepping van 's menschen hand kan genoemd worden; immers midden tusschen de eenzame heiden en moerassen der schraalste oorden van ons land, wordt men daar eensklaps verplaatst in eene welige landouwen, met duizende nijvere ingezetenen, hun bestaan hoofdzakelijk vindende in landbouw, veeteelt en boscultuur op de door hunne vaders ontblootte veengronden.

Een zeer aanzienlijk gedeelte van Nederland wordt vooral in het midden, oosten en zuiden door het diluvium (de zandgronden) ingenomen, doch heeft voor de bewoners veel minder waarde dan het pas vermelde alluvium, al veranderde de vlijt der landbouwers een belangrijk deel van dien grond door bemesting in bouwbaar land en al werpt een nog veel uitgestrekter gedeelte door houtaanplanting voordeelen af. Deze aldus bereide landerijen worden doorgaans eerst bevrijd van de grove keijen en steenblokken, welke de magtige vóórhistorische vloedden er heenvoerden en die, merkwaardig genoeg, thans hunnerzijds dienen om het inbreken der vloedden te keer te gaan, daar zij veelal tot zeeveringen worden gebragt.

Men leest en hoort meermalen van zeer bejaarde personen bevestigen, dat een groot deel der heiden, waaruit het diluvium bestaat, vroeger met houtgewas was bedekt, dat door roekeloos gebruik — dus misbruik — bijna geheel is uitgeroeid. Nog voor 80 jaar waren vrij uitgestrekte stukken lands, alwaar men tegenwoordig te vergeefs een struik zou zoeken, zeer goed met hout bewassen en tusschen Enschede en de grenzen werd ons een plek aangewezen, die bejaarde tijdgenooten als zeer boschrijk hadden gekend en als het »zwarte woud» bekend stond, om reden de reiziger er niet veilig was; men herinnert zich in die streken nog, hoe iedereen willekeurig, althans straffeloos, ging hakken en kappen, totdat het bosch eindelijk spoorloos was verdwenen, terwijl het tegenwoordig geslacht nu weder op dezelfde plaats eiken en spar-

ren poot. Of de berigten der kronijkschrijvers, dat voor een paar eeuwen de eekhoorns zonder den grond te raken van de IJssel-oeveren tot de grenzen konden klimmen, niet een weinig overdreven zijn, is eene moeilijk te beantwoorden vraag; maar zeker is het, dat er plaatsen zijn alwaar hout gestaan heeft en thans zelfs geen wortel zichtbaar is, en dat de soms zeer goede gehalte van de heikorst aan een vroeger weliger plantengroei doet denken. Men behoeft zich daarom evenwel geene wouden van eeuwenheugende boomen voor te stellen. Dat bosschen spoorloos kunnen worden uitgeroeid, leeren ons Spanje en Griekenland op nog veel grooter schaal, want dáár vond dit misbruik in die mate plaats, dat zelfs het klimaat er geheel door veranderde en gebrek aan regen den bodem doet uitdorren.

Eindelijk zijn wij verplicht nog met een paar woorden te vermelden dat een klein gedeelte van oostelijk Overijssel en Gelderland benevens Limburg's zuidelijk deel tot de tertiaire grondvorming behooren; die groepen zijn eigenlijk even arm aan delfstoffen als onbeduidend van grootte. De eerste is op de meeste plaatsen nog niet naauwkeurig genoeg onderzocht en levert tot nog toe geene enkele bruikbare delfstof, al stiet men bij Winterswijk op bijna zuiver ijzeroer en zwavel; de andere groep bevat de sedert lang bewerkt wordende steenkolenmijnen van Kerkraede en omstreken, de zandsteengroeven bij Valkenburg en in den bekenden Maastrichter St. Pietersberg. Eene vereeniging welke zich gevormd heeft om deze gronden te onderzoeken en te bewerken, werkt reeds met zeer gunstige vooruitzichten aan het in ontginning brengen van steenkolenmijnen; de oppervlakte van deze heuvelachtige groep bestaat uit eene niet zeer dikke maar zeer vruchtbare kleilaag (Limburgsche klei) en wordt dus met uitnemend goed gevolg bebouwd.

Slaan wij een blik op Kaart II dan zien wij dadelijk dat hoe ouder de bodem is, des te ongelijker de oppervlakte wordt; ten oosten der vlakke vloedgronden van Zuid-Holland verrijzen de heuvelachtige Utrechtsche zandgronden, die zich aan de Hooge Veluwe aansluiten; nog verder oostelijk, aan gene zijde van den IJssel, vindt men aan de grenzen des lands een zacht rijzenden en dalenden bodem, door de grootte der golvingen duidelijk te onderscheiden van de even vermelde meer westelijke diluviale of zandgronden; zij zijn ook veel ouder en behooren tot de tertiaire vormingen. De daaraan grenzende steile rots-

lagen van Bentheim worden tot een nogmaals ouder tijdvak gerekend. Naar het zuiden is de overgang iets gelijkmatiger; het diluvium is er minder heuvelachtig, maar de tertiaire Limburgsche gronden bereiken de aanzienlijkste hoogte.

Hoe onbelangrijk voor een vreemdeling de geringe verheffing van Nederlandsch bodem moge wezen, wij hebben het toch voor de bewoners zelven belangrijk genoeg geoordeeld om eene hoogte-kaart mede te deelen, die wij vertrouwen dat duidelijk genoeg is om aan het doel te beantwoorden; de meest in het oog springende hoogten worden er op aangewezen, doch die kaart is vooral van belang, omdat men er duidelijk op kan zien, welke landstreken bij voorkomende dijkbreuken last van den zeevloed zouden hebben, zelfs al stijgt de vloed geen 20 voet zooals in 1825.

Het zal wel geene herinnering behoeven, dat het bijna uitsluitend aan de onvermoeide onderzoekingen van onzen landgenoot Dr. W. C. H. STARING te danken is, dat dergelijke overzichten kunnen worden geleverd; wij meenden voorts dat deze kaart eene geschikte gelegenheid aanbod om in losse trekken de bosschen en de streken met aaneengeschakelde houtbeplantingen voor te stellen; allerwege gaan stemmen op, om het belang te betoogen dat alle inwoners bij eene instandhouding der bosschen, bij eene zorgvuldige aanplanting van eiken- en dennehout hebben; de zaak schijnt dus te gewichtig om die bij dezen arbeid geheel voorbij te gaan. Ofschoon de uitgestrektheid der bosschen bij de derde afdeeling wordt opgegeven, komt deze kaart het geschiktste voor om onze houtcultuur aanschouwelijk voor te stellen.

Deze algemeene beschouwingen over den bodem van ons land besluiten wij met de opmerking, dat geen land in Europa zoo doorsneden is met rivieren en kanalen, meren en plassen als het waterrijke Nederland. Kaart III kan strekken om dit zichtbaar voor te stellen; alle bevaarbare stroomen en kanalen zijn er kenmerkend op aangewezen en wij komen spoedig tot de overtuiging, dat het schijnbaar nadeel door de voordeelen van een gemakkelijk verkeer ruimschoots wordt opgewogen, vooral wanneer deskundigen en kapitalisten steeds met raad en daad de droogmaking der nuttelooze veenplassen van Holland, Utrecht en Overijssel in de hand werken en helpen volvoeren. Mogten wij dan ook nog eenmaal den tijd beleven dat het bijzonder provinciaal belang wijkt voor het

eenig ware, algemeene belang, dan zien wij zeker nog groote ondernemingen geboren worden; het Meppeler-diep bleef dan geen voortdurenden steen des aanstoots voor de belangen van geheel westelijk Drenthe, de Beulakkerweide en Beltrummerplas (1) verdwenen dan waarschijnlijk van de kaart om plaats te ruimen voor veerrijke akkers. En wie, eenigzins met ons land bekend, zou niet meerdere, sprekende voorbeelden kunnen aanhalen.

Enkele ophelderingen bij Kaart III zullen reeds voldoende zijn, daar eene opsomming der namen van ons stroom- en kanaalstelsel door eene beschouwing der kaart zelve overbodig wordt. Omtrent de breedte en het verval van eenige rivieren en de lengte en diepte van sommige kanalen, zal men evenwel gaarne iets meer willen weten.

A. RIVIEREN.

De Rhijn met de Lek hebben van Pannerden tot Krimpen een verval van ongeveer 12 el bij eb en 10 el bij vloed; de Waal van Pannerden tot Hardinxveld van ruim 10 el bij eb en ruim $9\frac{1}{2}$ el bij vloed; de IJssel van Westervoort tot de monding van ruim $9\frac{1}{2}$ el bij eb en ongeveer $9\frac{1}{2}$ el bij vloed; de Maas van Grave tot Woudrichem van ruim $4\frac{1}{2}$ el bij eb en bijna 4 el bij vloed; van Krimpen tot Brielle bij eb bijna $1\frac{1}{2}$ el, bij vloed kwalijk 2 palm. De eb en vloed doen zich dagelijks gevoelen op de Lek tot Vianen, op de Waal tot Bommel, op den IJssel tot aan de monding van het Griffkanaal, op de Maas tot Heusden, en het krachtigst op de armen der Schelde, alwaar op sommige plaatsen het verschil ruim 4 el bedraagt. — De breedte der rivieren is zeer afwisselend; bij het betreden van ons land is de Rhijn 670 el breed, bij Arnhem slechts 147, nog iets lager 120; doch de magtige Waal is aan den bovenmond 407 el breed, bij Nijmegen ruim 500, even beneden Tiel 640, nog lager 761, weshalve deze arm dus ook meer water afvoert; de IJssel is bij Westervoort 120 el breed, bij Kampen 220, en vernaauwt zich bij Zutphen en Deventer tot nog niet 100 el breedte; de Lek is met zeer weinig afwisselingen ruim 200 el breed; de Maas daarentegen verengt zich soms plotseeling en wisselt af van 190 el bij Grave, tot 400 el beneden Heusden en 150 el nabij de vereeniging met de Waal; de Merwede is even boven Gorinchem 1100 el

(1) Deze plassen zijn thans evenwel niet geheel onproductief; de riet- en biezen-oogst dier streken is zelfs verre van onbelangrijk.

breed, bij Dordrecht nog niet 400. Tusschen de zoogenaamde Zuid-Hollandsche en Zeeuwsche eilanden bereikt die breedte soms een ontzagwekkend cijfer: zoo meet het Haringvliet bij Helvoetsluis 2700 el; het Hollandsch-diep, bij Moerdijk 1500, bij Willemstad 2000 el; de Grevelingen bij Brouwershaven 7000 el. De Schelde, bij Fort Bath 1800 el breed, verwijdt zich bij Terneuzen tot 4700, en bij Vlissingen tot 4200 el, terwijl de Oostelijke arm bij Goes en Zierikzee ruim 4000 el, in den Roompot wel 9000 el breed is. — In verhouding tot de breedte is de diepte meestal gering te noemen; immers bij Panuerden is de Rhijn slechts 4 el diep; de Waal bij Nijmegen 5,2 el, beneden Tiel nog niet 5 el; de Maas bij Megen bijna $5\frac{1}{2}$ el; de Merwede $4\frac{1}{2}$ —6 el; de Monden der Maas naauwelijks $5\frac{1}{2}$ el, daarentegen het Hollandsch diep ruim 22 el, de Wester-Schelde bij Bath 25, bij Terneuzen 26, bij Vlissingen 57 el, de Ooster-Schelde bij Zierikzee zelfs 43 el.

Al onze overige rivieren zijn als kuststroompjes aan te merken, grootendeels bevaarbaar gemaakt en dus bijna niet te onderscheiden van de kanalen, waarvan wij hier enkelen der aanzienlijkste vermelden.

B. KANALEN.

De Zuid-Willemsvaart is het langste kanaal; van Maas-tricht tot 's Hertogenbosch 122,350 el lang, 10 el breed, 2,1 el diep met 24 sluizen, 39 bruggen en een zijkanaal naar Eindhoven. — Het Noord-Hollandsche kanaal is stel-

lig het belangrijkste werk van dien aard in Nederland; het is 78,500 el lang, bijna 38 el breed en nagenoeg 6 el diep, dus voor de grootste schepen bevaarbaar van het Nieuwe-diep tot Amsterdam; het bezit 8 sluizen en 5 bruggen (behalve de vlotbruggen) en heeft een zijtak naar den Helder. — Het Voorusche Kanaal in Zuid-Holland, verbindt Haringvliet en Oude Maas, is 10,544 el lang, 34 el breed en ruim 5 el diep, met 2 sluizen en 5 bruggen; het is aangelegd voor de scheepvaart te Rotterdam, daar de Maas bij Brielle niet bruikbaar is voor groote schepen. — Amsterdam is met den Rhijn verbonden door Amstel, Gaasp, Vecht, Vaartsche Rhijn en Zederikkanaal, waarvan het laatste gedeelte alleen, tusschen Lek en Merwede, 22,700 el lang is. — Voorts verdienen nog bijzondere vermelding: de Dedemsvaart, ongeveer 40,000 el lang; de andere niet minder belangrijke Overijsselsche kanalen van Zwolle en Deventer naar Almelo; de Drentsche hoofdvaart en de kanalen welke sedert weinige jaren dit gewest doorsnijden; ciudelijk het aantal vaarten, diepen, weteringen, welke zoowel Groningen en Friesland, als Noord- en Zuid-Holland in alle rigtingen doorkruisen. Trouwens, iedereen weet dat bijna elke noemenswaardige plaats in Nederland hare vaart bezit en dus te water toegankelijk is, behalve — zonderling genoeg — de beide aanzienlijkste fabriekmiddenpunten, Tilburg in Noord-Brabant en Enschede in Overijssel, welke te hoog zijn gelegen om met goed gevolg in het kanaalstelsel te worden opgenomen.

BEVOLKING.

(TWEEDE AFDEELING).

K A A R T E N IV, V, VI.

Het bevolkingcijfer is de voornaamste maatstaf om de krachten van een land te meten, ofschoon men tot eene juiste oordeelvelling nog vele andere gegevens noodig heeft. Op de beide kaarten IV en V heeft men getracht aanschouwelijk voor te stellen, hoe de bevolking zich over de 150 kantons (regterlijke indeeling) verdeelt: de eerste doet met een oogopslag zien, waar de min of meer groote steden zijn gelegen en toont voorts aan in welke streken de bevolking van het platteland het zwakst, en in welke deelen des rijks zij het digtst is; dit overzicht is gewis het doel-

treffendst om tot eene kennismaking van den waren toestand te geraken, maar evenwel meende men het gepast om op een tweede blad (Kaart V) een overzicht van de totale bevolking van ieder kanton te geven, dat blijkbaar velerlei afwijkingen van het ander bevat, al naderen beiden elkander in de hoofdtrekken; eindelijk geeft het laatste kaartje nog op, hoeveel zielen in elk kanton gemiddeld één huis bewonen. In de onderstaande tabellen en opgaven zal men trachten de cijfers en uitkomsten, welke op de kaarten zijn vermeld, te ontleden en toe te lichten.

Provinciën.	Grootte in bunders. (1)	Aantal huizen.	Aantal kadastrale perceelen.	Bevolking in		Bevolking in 1859 op elke 100 bunders.	Bevolking van het platteland op elke 100 bunders.	Inwoners per huis.	Mannelijke bevolking in 1859.	Vrouwelijke bevolking in 1859.
				1849.	1859.					
Noord-Brabant	512796	61064	664364	396402	406741	ruim 79	ruim 60	6.5	202344	204397
Gelderland	508659	51534	543542	372086	401864	bijna 79	" 55	7.2	202202	199662
Zuid-Holland	299122	77450	536066	562306	618471	" 204	ongeveer 95	7.3	294564	323907
Noord-Holland	273004	68319	310843	475596	523895	" 212	ruim 80	7	249662	274233
Zeeland	176266	24543	186885	160297	165638	ruim 95	bijna 70	6.5	81062	84576
Utrecht	138451	23094	180287	149453	159928	bijna 115	" 70	6.4	78305	81623
Friesland	327480	37957	297430	247203	273206	" 84	" 60	6.5	135507	137699
Overijssel	332220	33399	360244	215722	234488	" 71	" 55	6.5	118710	115778
Groningen	229226	28079	225871	188450	205179	" 90	" 70	6.7	100472	104707
Drenthe	266272	11398	200700	82739	94472	ruim 35	" 30	7.3	48692	45780
Limburg	220502	31286	493930	205202	915351	bijna 98	" 70	6.1	108701	106650
Totaal	3,283997	448123	4,000162	3,055456	3,299233	bijna 101	ruim 60	6.8	1,620221	1,679012

(1) Nederland beslaat ongeveer 594 vierk. geographische mijlen.

Alvorens tot eene nadere beschouwing dezer cijfers over te gaan, wordt hier medegedeeld eene ontleding der voornaamste getallen in bovenstaande staat vervat, waaruit eigenlijk de op de kaarten vermelde opgaven zijn getrokken; terwijl hier wordt opgemerkt, dat de verschillende

provinciën zijn verdeeld in 34 arrondissementen en deze in 150 kantons (naar de regterlijke organisatie). De bevolking der steden beneden de 3000 zielen is onder de plattelands-bevolking begrepen, de overigen zijn in de laatste kolom opgenoemd.

ONTLEDING VAN DE BEVOLKING, VAN HET GETAL BUNDERS LAND EN VAN HET AANTAL HUIZEN IN ELK KANTON AANWEZIG.

Arrondissementen.	Kantons.	Burgerlijke Gemeenten.	Kadastrale Gemeenten.	Getal Bunders.	Aantal Huizen.	Bevolking in		Steden.	
						1849.	1859.		
PROVINCIE NOORD-BRABANT.	's Hertogenbosch.	's Hertogenbosch.	8	8	15251	4702	31938	33427	's Bosch 23250.
		Oss.	11	11	20950	2948	18385	18449	
		Grave.	15	15	21926	2558	17143	16448	Grave 3000.
		Heusden.	19	19	24346	3317	20270	20985	
		Tilburg.	6	6	19825	3578	24482	25813	Tilburg 16000.
		Boxtel.	7	7	19035	2634	16890	16965	
		Waalwijk.	11	11	17028	3086	23564	24071	
		Veghel.	7	7	28115	3767	21175	21377	
	Eindhoven.	Boxmeer.	10	10	24673	2216	14229	14086	
		Eindhoven.	20	20	34604	3758	23696	24147	Eindhoven 3000.
		Asten.	11	11	52676	3361	19998	20220	
		Helmond.	11	11	24199	3703	22339	23586	Helmond 5750.
		Oirschot.	11	11	46350	3185	18192	17803	
	Breda.	Breda.	4	4	11865	3344	24063	24405	Breda 15000.
		Ginneken.	7	7	41656	2636	17168	17306	
		Oosterhout.	5	5	17550	2263	15824	16698	Oosterhout 8600.
		Oudenbosch.	7	7	31148	3821	25545	26825	
Zevenbergen.		6	6	23362	2315	16777	17637		
Bergen op Zoom.	9	9	38238	3872	24735	26486	Bergen op Z. 9000.		
PROVINCIE GELDERLAND.	Arnhem.	Arnhem.	3	5	18714	3449	27123	33584	Arnhem 25000.
		Zevenaar.	5	9	11516	1424	10187	10876	
		Wageningen.	5	10	42098	2290	18813	20344	Wageningen 5300.
		Nijkerk.	3	5	24712	1893	13240	14261	Nijkerk 7400.
		Elburg.	5	6	27325	2321	16187	17262	
	Nijmegen.	Apeldoorn.	4	10	70628	3664	29857	33099	
		Harderwijk.	3	4	32701	1881	13882	15430	Harderwijk 6500.
		Nijmegen.	4	8	13367	3669	28067	29224	Nijmegen 21000.
		Wijchen.	6	10	12729	1352	9237	9437	
		Elst.	7	17	22165	2650	21607	24990	
		Druten.	7	13	15791	2049	14731	16517	
	Zutphen.	Zutphen.	3	4	13242	2047	18074	19875	Zutphen 13750.
		Lochem.	5	8	31507	2257	15002	15539	
		Groenlo.	4	5	24536	2170	13845	14257	
		Aalten.	3	4	23431	2435	16016	15755	
		Doetinchem.	5	5	20409	1924	13226	14159	
		Doesborgh.	5	7	16597	2116	14367	15396	Doesborgh 4000.
	Tiel.	Terborg.	3	7	21301	2199	15890	16596	
		Tiel.	9	18	20277	3008	20769	23691	Tiel 7000.
Geldermalsen.		9	10	17717	2111	12834	13319		
Culenburg.		5	5	12014	1817	12023	12854	Culenburg 5400.	
Zalt-Bommel.		13	14	15829	2808	17109	18577	Zalt-Bommel 3600.	

BEVOLKING.

3

Arrondissementen.	Kantons.	Burgerlijke Gemeenten.	Kadastrale Gemeenten.	Getal Bunders.	Aantal Huizen.	Bevolking in		Steden.	
						1849.	1859.		
PROVINCIE ZUID-HOLLAND.	's Gravenhage.	's Gravenhage.	2	2	8251	9291	75196	81723	's Hage 78650.
		Delft.	5	10	8274	3414	22916	24636	Delft 19750.
	Leiden.	Voorburg.	7	7	11049	1650	11640	11385	
		Naaldwijk.	6	6	13187	1711	14411	14263	
		Leiden.	4	4	6251	7148	41999	43187	Leiden 36750.
		Noordwijk.	11	12	15873	2820	19398	21084	
	Rotterdam.	Woubrugge.	7	9	11420	1293	10517	10743	
		Alphen.	7	8	13166	2352	14190	14490	
		Woerden.	9	11	12068	1723	11599	12240	Woerden 4200.
		Rotterdam (1).	2	2	2119	8911	91069	110567	Rotterdam 106000.
		Vlaardingen.	5	6	11030	2427	15182	15841	Vlaardingen 8100.
		Schiedam.	5	6	4628	3108	20289	24910	Maassluis 3650. Schiedam 15250.
		Hillegersberg.	9	10	15269	1399	11347	11964	Delfshaven 4200.
	Dordrecht.	Gouda.	9	10	10199	3843	22672	24381	Gouda 14850.
		Schoonhoven.	12	14	15390	2645	18162	19215	
		Dordrecht.	6	12	10865	5740	29796	33059	Dordrecht 23000.
		Strijen.	6	7	11729	1431	10837	11146	
		Ond-Beijerland.	8	9	18170	1706	11708	12838	
	Gorinchem.	Ridderkerk.	9	10	13900	1943	16866	18969	
		Gorinchem.	13	13	11425	2926	19215	19915	Gorinchem 9100.
Brielle.	Sliedrecht.	18	21	21568	2730	21202	25046		
	Vianen.	9	10	10611	1883	11795	12621		
	Brielle.	15	19	20636	2553	19300	22170	Brielle 4250.	
	Sommelsdijk.	13	15	22044	2823	21000	22078	Helvoetsluis 4250	
PROVINCIE NOORD-HOLLAND.	Amsterdam.	Amsterdam (2).	3	3	6210	25004	226339	246932	Amsterdam 243750.
		Nieuwer-Amstel.	5	7	15874	2082	12556	13312	
		Wesp.	6	6	9904	1382	8134	8039	
	Alkmaar.	Naarden.	8	8	13377	1911	16066	16586	
		Alkmaar.	19	22	30818	4632	26138	27919	Alkmaar 10500.
		Schagen.	12	12	30906	2445	16675	18659	
	Hoorn.	Helder.	3	3	25532	5645	18096	23486	Helder c.a. 15400.
		Hoorn.	12	12	14521	3242	19556	21105	Hoorn 9250.
		Enkhuizen.	8	8	8581	2366	14304	15223	Enkhuizen 5250.
		Medemblik.	14	14	29221	2326	15209	15669	
	Haarlem.	Purmerende.	11	11	20746	3166	16065	17474	Purmerende 4250.
		Edam.	10	11	12444	2436	14250	14955	Edam 4850.
		Haarlem.	11	13	{ 13200 18522 (3)	5645	34926	44928(3)	Haarlem 27550.
Beverwijk.		8	8	17170	2969	14770	15937		
Zaandam.		6	6	5977	3068	22512	23671	Zaandam 11800.	
PROVINCIE ZEELAND.	Middelburg.	Middelburg.	11	13	12996	4011	24126	24279	Middelburg 16100
		Vlissingen.	8	8	7754	1969	16189	17243	Vlissingen 10800.
		Sluis.	10	10	12158	1557	9680	9383	
	Goes.	Oostburg.	8	8	17902	2370	14627	14003	
		Goes.	13	13	18707	2384	15692	17525	Goes 5700.
		Heinkensand.	13	14	15872	1605	10583	11061	
		Cortgene.	4	4	8612	779	5453	5965	
		Axel.	10	10	24801	2436	15489	15751	
	Zierikzee.	Hulst.	9	9	19036	2620	15807	16070	
		Zierikzee.	5	5	7870	1933	11786	11958	Zierikzee 7300.
	Brouwershaven.	14	14	14480	1231	8640	9090		
	Tholen.	8	8	16075	1648	12225	13310		

(1) Rotterdam bevat 2 kantons, waaronder eene plattelandsgemeente ressorteert.

(2) Amsterdam telt 4 kantons, waaronder twee plattelandsgemeenten ressorteren.

(3) De drooggemaakte Haarlemmermeer; waaraan ook de aanzienlijke vermeerdering der bevolking is toetschrijven.

Arrondissementen.	Kantons.	Burgerlijke Gemeenten.	Kadastrale Gemeenten.	Getal Bunders.	Aantal Huizen.	Bevolking in		Steden.	
						1849.	1859.		
PROVINCIE UTRECHT.	Utrecht.	Utrecht.	2	6	5267	8382	50186	54908	Utrecht 53100.
		IJsselstein.	15	20	22245	2299	16608	17060	
		Maarssen.	15	20	18933	1984	12599	13090	
	Amersfoort.	Loenen.	13	15	21360	2336	16767	17406	Amersfoort 12700. Rhenen 3950.
		Amersfoort.	9	11	29671	4450	26032	27538	
		Rhenen.	6	7	16235	1671	11164	12058	
	Wijk bij Duurstede.	13	17	24740	1972	16097	17868		
PROVINCIE FRIESLAND.	Leeuwarden.	Leeuwarden.	2	5	10577	4493	31154	32470	Leeuwarden 25400.
		Berlikum.	2	7	15552	1752	14826	16360	
		Holwerd.	3	9	21242	2293	15931	17164	
		Dockum.	5	11	27695	4202	24179	26843	Dockum 4400.
		Bergum.	2	8	27600	2984	16838	19005	
		Rauwerd.	3	7	17652	1726	11561	12332	
	Heerenveen.	Harlingen.	4	6	13851	3800	23018	26325	Harlingen 9800. Franeker 5950.
		Heerenveen.	4	10	31699	3226	20708	23802	
		Beetsterzwaag.	2	10	35555	2500	17524	19724	
	Sneek.	Oldeberkoop.	2	8	45217	2440	16311	20292	
		Sneek.	3	7	18150	2826	17901	18719	Sneek 8500.
		Bolsward.	3	9	22328	2588	17114	18442	Bolsward 4400.
		Lemmer.	4	5	28207	1877	12204	13120	
	Hindeloopen.	4	4	12166	1250	7934	8608	Workum 3350.	
PROVINCIE OVERLIJSSEL.	Zwolle.	Zwolle.	7	7	54162	6181	42169	43906	Zwolle 19250.
		Kampen.	7	8	14056	2513	16852	19689	Kampen 13900.
		Vollenhoven.	7	7	13699	1828	10787	11594	
		Steenwijk.	4	4	19315	2208	12784	13927	Steenwijk 4000.
	Deventer.	Deventer.	5	5	25265	4214	24855	28627	Deventer 16300.
		Ommen.	6	6	46769	1847	15702	18467	
		Raalte.	4	4	35191	2219	16274	15981	
		Goor.	4	4	15071	1552	9897	10759	
	Almelo.	Almelo.	4	4	21104	2341	14920	16338	Almelo 3700.
		Delden.	4	4	16846	1782	11683	12015	
		Enschede.	3	3	25484	2664	15362	17652	Enschede 4400.
		Oldenzaal.	3	3	21897	2153	13096	12619	
	Ootmarsum.	3	3	23361	1897	11341	11914		
PROVINCIE GRONINGEN.	Groningen.	Groningen.	3	3	10482	6166	37452	39487	Groningen 35500.
		Hoogezand.	3	5	21704	2519	15889	17660	
		Zuidhorn.	10	10	38818	3864	23749	25776	
	Winschoten.	Winschoten.	10	10	52836	3869	28704	32363	Winschoten 5000.
		Zuidbroek.	10	10	34872	3852	30692	33790	
	Appingedam.	Appingedam.	7	7	26695	3188	20508	22607	
	Onderdendam.	14	14	43819	4621	31456	33496		
PROVINCIE DRENTE.	Assen.	Assen.	15	15	133782	4442	39248	44146	Assen 5400.
		Hoogeveen.	10	10	93942	3793	24586	30320	
		Meppel.	8	8	38548	3163	18905	20006	Meppel 6800.
HERTOGDOM LIMBURG.	Maastricht.	Maastricht.	3	3	2562	3084	27101	29313	Maastricht 27200.
		Meerssen.	22	22	17718	4097	22902	24100	
		Heerlen.	12	12	13631	3463	18761	19893	
		Sittard.	20	20	17012	4208	24199	24693	Sittard 4800.
		Gulpen.	14	14	17259	3172	17963	18848	
	Roermond.	Roermond.	23	23	35453	4860	30208	32595	Roermond 8400.
		Horst.	8	8	44130	2710	16809	17433	
		Venlo.	7	7	21349	2707	17802	18424	Venlo 7300.
		Weert.	12	12	34588	3723	21296	21258	Weert 6800.
		Genep.	4	4	17800	1262	8171	8794	

Het zal noodig zijn deze cijfers eenigermate toe te lichten en de opmerkzaamheid op enkele verschijnselen te vestigen, al is niet overal de oorzaak der verschillen op te geven. Zoo springt het reeds spoedig in het oog, dat overal de *vrouwelijke* bevolking de *mannelijke* aanzienlijk overtreft, behalve in de oostelijke grensprovinciën Drenthe, Overijssel, Gelderland en Limburg, zonder dat voor deze uitkomsten aanleidende oorzaken zijn op te geven. De gewesten met de volkrijkste steden (Noord- en Zuid-Holland) bezitten de grootste overmaat aan vrouwen, doch dit heldert de afwijkingen in de overige 9 gewesten niet op.

Weinig landen tellen voor 't overige zulk eene verzameling van groote en middelbare steden, zoo nabij elkander gelegen, als Nederland, vooral in het westen des rijks. Het aantal kleinere steedjes, wier bevolking geen 5000 zielen (in de kom) bedraagt, niet medegerekend, vinden wij op de kaart IV een getal van 70 steden, aldus over de provinciën verdeeld:

Noord-Brabant	8 steden met	83572 inw.	= ruim $\frac{1}{5}$	der gch. bevolk.
Gelderland	10 " "	99543 " "	= bijna $\frac{1}{4}$	" "
Zuid-Holland	14 " "	332001 " "	= ruim $\frac{1}{2}$	" "
Noord-Holland	9 " "	332567 " "	= " $\frac{2}{5}$	" "
Zeeland	4 " "	39864 " "	= bijna $\frac{1}{6}$	" "
Utrecht	3 " "	69700 " "	= " $\frac{7}{10}$	" "
Friesland	7 " "	61680 " "	= ruim $\frac{2}{3}$	" "
Overijssel	6 " "	61506 " "	= " $\frac{1}{4}$	" "
Groningen	2 " "	40481 " "	= bijna $\frac{1}{5}$	" "
Drenthe	2 " "	12146 " "	= " $\frac{1}{8}$	" "
Limburg	5 " "	54475 " "	= ruim $\frac{1}{3}$	" "
In Nederland	70 " "	1.187435 " "	= bijna $\frac{2}{3}$	" "

Deze steden kan men splitsen in: a) 2 boven de 100000 inwoners: Amsterdam (245000) en Rotterdam (106000), b) 4 van 50000—100000 inw.: 's Gravenhage (80000); Leiden, Utrecht, Groningen; c) 7 van 20000—50000 inw.: 's Hertogenbosch, Arnhem, Nijmegen, Dordrecht, Haarlem, Leeuwarden, Maastricht; d) 12 van 12000—20000 inw.: Tilburg, Breda, Zutphen, Delft, Gouda, Schiedam, Helder e. a., Middelburg, Amersfoort, Zwolle, Kampen, Deventer; e) 18 van 6000—12000 inw.: Oosterhout, Bergen op Zoom, Nijkerk, Harderwijk, Tiel, Vlaardinggen, Gorinchem, Alkmaar, Hoorn, Zaandam, Vlissingen, Zierikzee, Harlingen, Sneek, Meppel, Roermond, Venlo en Weert; f) 27 van 5000—6000 inw.: Grave, Eindhoven, Helmond, Wageningen, Doesborgh, Culemborg, Zalt-Bommel, Woerden, Maassluis, Delfshaven, Brielle, Helvoetsluis, Enkhuizen, Purmerende, Edam, Goes, Rhenen, Dockum, Franeker, Bolsward, Workum, Steenwijk, Almelo, Enschedé, Winschoten, Assen, Sittard.

De op de kaart niet in aanmerking komende kleine

steedjes zijn: in Noord-Brabant: Geertruidenberg, Heusden, Klundert, Ravestein, Steenbergen, Willemstad, Woudrichem en Zevenbergen. — In Gelderland: Batenburg, Borkulo, Bredevoort, Buren, Doetinchem, Groenlo, Elburg, Hattem, 's Heerenberg, Huissen, Lochem, Terborg en Zevenaer. — In Zuid-Holland: Asperen, Goedereede, Heukelom, Leerdam, Nieuwpoort, Oudewater, Schoonhoven en Vianen. — In Noord-Holland: Medemblik, Monnikendam, Muiden, Naarden en Weesp. — In Zeeland: Aardenburg, Arnemuiden, Axel, Brouwershaven, Hulst, Oostburg, Sas van Gent, Sluis, Ter Neuzen, Tholen, Veere en IJzendyke. — In Utrecht: Montfoort, Wijk bij Duurstede en IJsselstein. — In Friesland: Hindeloopen, IJlst, Sloten en Stavoren. — In Overijssel: Blokzijl, Delden, Diepenheim, Genemuiden, Goor, Grafhorst, Gramsbergen, Hasselt, Hardenberg, Oldenzaal, Ommen, Ootmarsum, Rijssen, Vollenhoven, Wilsum en Zwartsluis. — In Groningen: Appingedam en Delfzijl. — In Drenthe: Coevorden. — In Limburg: Gennep en Valkenburg. Ofschoon hunne totale bevolking gerustelijk op ruim 100,000 zielen mag geschat worden, vermelden wij de namen hier alleen om des te beter te doen uitkomen hoe krachtig de stedelijke zamenwoning in ons land is vertegenwoordigd, al vinden de bewoners dezer kleine steden meestal hun hoofdmiddel van bestaan in den landbouw of daaraan verwante bedrijven.

Onder de aanzienlijkste platteland-gemeenten vindt men er een half dozijn met meer dan 10000 inwoners, doch die bestaan dan gemeenlijk uit meer dan één kerkdorp, evenwel zijn onder meer anderen de volgende dorpen wegens hunne dichtbebouwde, aanzienlijke dorpskom vermeldingswaardig, omdat zij over het algemeen de geriefelijkheden van kleine steden aanbieden. In Noord-Brabant: Bostel, Boxmeer, Etten, Gemert, Oirschot, St. Oedenrode, Prinsenhage, Rosendaal en Veghel. — In Gelderland: Aalten, Apeldoorn, Brummen, Ede, Rheden (Velp en Dieren) en Winterswijk. In Noord-Holland: Crommenie, Hilversum, Nieuwer-Amstel en de Zaanlandsche dorpen, Koog, Zaandijk en Wormerveer. — In Zuid-Holland: Alphen, Katwijk, Naaldwijk, Noordwijk en Wassenaar. — In Utrecht: Zeist. — In Friesland: Heerenveen. — In Overijssel: Dalfsen, Hengelo en Raalte. — In Groningen: Hoogezand, Pekel-A, Veendam, en Wildervank. — In Drenthe: Hoogeveen. — In Limburg: Heerlen, Kerkrade en Vaals.

Het platteland telt ruim $\frac{2}{3}$ der geheele bevolking van Nederland en is blijkens kaart IV zeer ongelijk bevolkt, zich grootendeels rigtende naar den aard van den bodem; de

kantons Zaandam en Rotterdam (te zamen 5 kantons) tellen alleen meer dan 1500 zielen per 100 bunders, ná aftrek der stedelijke bevolking. — Meer dan 100 zielen op dezelfde oppervlakte vindt men op het platteland der 21 kantons: Waalwijk, Elst, Druten, Voorburg, Naaldwijk, Leiden, Noordwijk, Alphen, Schiedam, Schoonhoven, Sliedrecht, Ridderkerk, Vianen, Naarden, Enkhuizen, Berlikum, Sittard, Meerssen, Heerlen, Gulpen en Maastricht. — Meer dan 75 zielen in de 42 kantons: Bostel, Veghel, Oss, Heusden, Breda, Zevenbergen, Oudenbosch, Zevenaar, Terborg, Tiel, Geldermalsen, Zalt-Bommel, Woubrugge, Gouda, Hillegersberg, Dordrecht, Strijën, Gorinchem, Sommelsdijk, Weesp, Nieuwer-Amstel, Haarlem, Beverwijk, Medemblik, Hoorn, Edam, Vlissingen, Sluis, Oostburg, Hulst, Tholen, IJsselstein, Loenen, Leeuwarden, Holwerd, Dockum, Harlingen, Appingedam, Onderdendam, Hoogezand, Zuidbroek en Vollenhoven. — Meer dan 50 zielen in de 37 kantons: 's Bosch, Tilburg, Grave, Boxmeer, Helmond, Eindhoven, Nijmegen, Wijchen, Culmborg, Arnhem, Elburg, Doesborgh, Doetinchem, Aalten, Groenlo, 's Hage, Delft, Vlaardingen, Woerden, Brielle, Oud-Beijerland, Amsterdam (4 kantons), Alkmaar, Schagen, Purmerende, Helder, Middelburg, Goes, Heinkenszand, Cortgene, Axel, Zierikzee, Brouwershaven, Utrecht, Maarsse, Amersfoort, Rhenen, Wijk bij Duurstede, Bolsward, Bergum, Rauwerd, Sneek, Beetsterzwaag, Heerenveen, Steenwijk, Almelo, Goor, Delden, Oldenzaal, Enschedé, Zuidhorn, Winschoten, Roermond en Venlo. — Minder dan 50 zielen in de 27 overige kantons: Oirschot, Ginneken, Oosterhout, Bergen op Zoom, Asten, Apeldoorn, Harderwijk, Nijkerk, Wageningen, Zutphen, Lochem, Lemmer, Hindeloopen, Oldeberkoop, Zwolle, Kampen, Ommen, Raalte, Deventer, Ootmarsum, Assen, Meppel, Hoogeveen, Groningen, Gennep, Horst en Weert. Tot regt verstand moet worden vermeld, dat wanneer de kantons uit ongelijksoortige of gemakkelijk te onderscheiden deelen bestaan, bijv. uit vastland en eilanden, die gedeelten op de kaart als afzonderlijke districten zijn beschouwd; immers meestal zijn de hoofddeelen beter bevolkt dan de eilanden. Zoodanige onderscheiding werd inachtgenomen bij de volgende kantons: Heusden (en den Biesbosch, gedeeltelijk); Dordrecht (en den Biesbosch, gedeelt.); Vlaardingen (en het eiland Rozenburg c. a.); Haarlem (en den Haarlemmermeer-polder); Helder (en de eilanden Texel en Wieringen); Medemblik (en de eilanden Vlieland en Terschelling); Enkhuizen (en het eilandje Urk [1400 inw. op 82 bunders]); Kampen (en het eiland Schokland); Dockum (en de eilan-

den Ameland en Schiermonnikoog); Onderdendam (en het eilandje Rottum). De juistheid vorderde die splitsing.

Op de kaart V volgt de bevolking in de meeste kantons denzelfden loop, behalve natuurlijk daár waar de stedelijke bevolking aanzienlijken invloed uitoefent: het kwam noodzakelijk voor om nog eene rubriek te voegen bij die welke op de vorige kaart voorkomen, want verschillende districten stijgen bij dit overzicht tot eene bevolking van meer dan 200 zielen per 100 bunders. Vergelijkt men nu beide kaarten IV en V, dan zien wij dat de kantons 's Bosch, Breda, Nijmegen, 's Hage, Leiden, Delft, Rotterdam, Schiedam, Gouda, Dordrecht, Amsterdam, Haarlem, Zaandam, Helder, Vlissingen, Utrecht, Leeuwarden, Groningen en Maastricht (dus bijna alle groote en middelbare steden) van hunne verschillende rubrieken overgaan tot de dichtstbevolkte, dat is tot die van meer dan 200 zielen per 100 bunders: de overmagt der stedelijke bevolking is reeds minder merkbaar in de kantons Arnhem, Vlaardingen, Gorinchem, Middelburg, Zierikzee en Harlingen, welke nog ruim 150 zielen per 100 bunders tellen; weder minder merkbaar is zij in de kantons Tilburg, Tiel, Zutphen, Culmborg, Zalt-Bommel, Brielle, Woerden, Hoorn, Edam, Goes, Dockum, Sneek, Bolsward, Deventer en Kampen, met meer dan 100 zielen per 100 bunders: de stedelijke bevolking der kantons Grave, Helmond, Oosterhout, Doesborgh, Alkmaar, Purmerende, Amersfoort, Zwolle, Almelo, Roermond en Venlo doet die districten klimmen tot eene bevolking van ruim 75 zielen per 100 bunders: eindelijk rijzen Bergen op Zoom, Nijkerk, Hindeloopen, Meppel en Weert daardoor tot ruim 50 zielen per 100 bunders, terwijl Eindhoven, Wageningen, Enkhuizen, Steenwijk, Enschede en Assen, niettegenstaande zij eene niet onaanzienlijke stedelijke bevolking tellen, op beide overzichten in dezelfde rubrieken blijven staan, even als al de overige (plattelands-) kantons.

Merkwaardig is de meerdere of mindere aanwas der bevolking in de 10 jaren (van 1849—59): slechts zeldzaam stuit het oog op teruggang: deze bepaalt zich tot de kantons Grave, Boxmeer, Oirschot, Aalten (landver-

huizing), Voorburg, Naaldwijk, Weesp, Sluis, Oostburg en Raalte. — Stationair bleef de bevolking in de kantons Oss, Boxtel, Veghel, Ginniken, Middelburg en Weert. In al de overige 134 kantons was de vermeerdering zeer merkbaar en bereikte of overtrof zelfs de 10 procent in de kantons: Arnhem, Apeldoorn, Harderwijk, Elst, Druten, Zutphen en Tiel in Gelderland; — Rotterdam, Schiedam, Dordrecht, Ridderkerk, Sliedrecht en Brielle in Zuid-Holland; — Schagen, Helder en Haarlem in Noord-Holland; — Goes in Zeeland; — Wijk bij Duurstede in Utrecht; — Berlikum, Dockum, Bergum, Harlingen, Heerenveen, Beetsterzwaag en Oldeberkoop in Friesland; — Kampen, Deventer, Ommen en Enschede in Overijssel; — Hoogezand, Winschoten, Zuidbroek en Appingedam in Groningen; — Assen en Hoogeveen in Drenthe; in de beide zuidelijke provinciën, Noord-Brabant en Limburg geen enkel. Het zijn dan ook Zuid- en Noord-Holland, Friesland, Groningen en Drenthe die het sterkst toenamen in bevolking en waar de vermeerdering ongeveer of ruim 10 procent bedraagt, terwijl deze over het geheele rijk ongeveer 8 ten honderd behoort.

Het samenwonen vooral in groote steden oefent aanzienlijken invloed uit op het aantal bewoonde huizen; de opgave op Kaart V is naar den toestand van 1849 geregeld, want tot dat tijdstip behoorden de laatste bouwstoffen, waaruit kon worden geput; het spreekt echter van zelf dat er niet veel in veranderd is, en zien wij dat toenmaals Rotterdam 12 en Amsterdam slechts 9,2 inwoners per huis telde, dan zal degenen, die deze beide steden kent, gaarne toestemmen dat de sterke aanbouw in eerstgemelde stad slechts gebrekkig voorziet in de behoefte aan woningen veroorzaakt door den krachtigen aanwas der bevolking, zoodat de verhouding sedert niet veel verbeterd is; in Amsterdam wordt veel minder gebouwd, maar de bloei is er ook niet zoo groot. Ten plattelande zijn de afwijkingen geringer; toch kan men dikwerf de reden der verschillen nagaan. Zoo bereiken de kantons Assen en

Ommen het maximum van 8,8 en 8,5, doordien de Koloniën van Weldadigheid, alwaar een aantal personen in een enkel gesticht wonen, in die districten liggen. Alle afwijkingen weten wij evenwel niet op te helderen, ons doel was slechts er den onderzoeker op te wijzen, en waagden wij eene algemeene opmerking te maken, dan zou het wezen, dat in de weidestrecken minder personen op elk huis komen dan in de bouwstrecken, waarschijnlijk omdat er minder handenarbeid in eerstgemelde oorden wordt gevorderd.

Een vlugtige blik op de samenstelling der gemeenten in Nederland, zal welligt niet ongepast zijn. De zoogenaamde burgerlijke gemeenten, welke een Burgemeester en Wethouders en Raadsleden aan het hoofd hebben, zijn in de onderscheidene gewesten zeer verschillend zaamgesteld.

In Noord-Brabant, Noord-Holland, Zeeland, Overijssel, Groningen, Drenthe en Limburg staan de burgerlijke gemeenten meestal ook kadastraal als ééne gemeente bekend, daarentegen bevatten zij in Gelderland, Zuid-Holland, Utrecht en vooral in Friesland dikwerf meerdere kadastrale gemeenten, gelijk wij uit de betrekkelijke kolommen van de ontleedende tabellen vrij gemakkelijk zien kunnen. Doch deze afwijking is minder in het oog springend dan die, welke wij bij het gadeslaan der bestanddeelen bespeuren; immers vormt in Noord-Brabant, Noord-Holland, Zeeland en Limburg genoegzaam ieder eenigzins belangrijk kerkdorp eene burgerlijke gemeente, hetgeen in Gelderland, Zuid-Holland, Utrecht, Overijssel, Groningen reeds zeldzamer het geval is, terwijl in Friesland onderscheidene burgerlijke gemeenten (oudtijds grietenijen) tien of meer kerkdorpen bevatten. De grootte der gemeenten is dan ook zeer verschillend; het middelcijfer bedraagt ongeveer 2700 bunders per burgerlijke gemeente en terwijl wij dit getal door velen aanmerkelijk zien overschrijden, zijn andere gemeenten dikwerf bijzonder beperkt van uitgestrektheid. Tot staving deelen wij de beide onderstaande overzichten mede, daarbij tevens het inwonertal vermeldende.

A. De kleine gemeenten van en beneden de 100 bunders oppervlakte (s. stad, d. dorp).

Egmond aan Zee, d.	11 bunders met	1580 inwoners.	Provincie	Noord-Holland.
Blokzijl, s.	16	1622	"	Overijssel.
Vollenhoven, s.	20	1559	"	id.
Ravestein, s.	30	900	"	Noord-Brabant.
Almelo, s.	31	3694	"	Overijssel.
Dockum, s.	33	4415	"	Friesland.
Maassluis, s.	35	3626	"	Zuid-Holland.
Enschede, s.	53	4336	"	Overijssel.
Eindhoven, s.	56	3189	"	Noord-Brabant.
Nieuwpoort, s.	59	574	"	Zuid-Holland.
Ammerstol, d.	73	569	"	id.
Urk, eiland	82	1404	"	Noord-Holland.

Spaarndam,	d.	90 bunders met	482 inwoners.	Provincie.	Noord-Holland.
Schoonhoven,	s.	93	2812	"	Zuid-Holland.
Helvoetsluis,	s.	98	4233	"	id.
Hasselt,	s.	99	2208	"	Overijssel.
Harlingen,	s.	100	9772	"	Friesland.

B. De grootste gemeenten van meer dan 10,000 bunders oppervlakte.

Ede,	32026 bund. met	9615 inwoners, bestaat uit	5 kad. gemeenten en	5 kerkdorpen.	Prov. Gelderland.
Emmen,	28851	" 3820	" 1	" 2	" Drenthe.
Apeldoorn,	23940	" 11310	" 2	" 3	" Gelderland.
Opsterland,	23061	" 11456	" 6	" 13	" Friesland.
West-Stellingwerf,	22717	" 11938	" 4	" 13	" "
Oost-Stellingwerf,	22500	" 8354	" 4	" 8	" "
Ermelo,	20914	" 4921	" 2	" 3	" Gelderland.
Texel (eil.),	18551	" 6164	" 1	" 7	" Noord-Holland.
Haarlemmermeer,	18523	" 7500	" 1	" ?	" "
Tietjerksteradeel,	17279	" 10496	" 4	" 14	" Friesland.
Beilen,	16674	" 3269	" 1	" 1	" Drenthe.
Ambt Hardenberg,	16541	" 6015	" 1	" 2	" Overijssel.
Wijmbritseradeel,	16540	" 8848	" 5	" 24	" Friesland.
Ambt Ommon,	16370	" 2646	" 1	" 2	" Overijssel.
Epe,	15648	" 7050	" 2	" 3	" Gelderland.
Wousteradeel,	15536	" 10307	" 6	" 27	" Friesland.
Vlagentwedde,	15390	" 2705	" 1	" 4	" Groningen.
Schoterland,	15248	" 10855	" 4	" 9	" Friesland.
Lonneker,	14959	" 8612	" 1	" 2	" Overijssel.
Odoorn,	14784	" 2712	" 1	" 2	" Drenthe.
Venraij,	14622	" 4913	" 1	" 7	" Limburg.
Slochteren,	14590	" 7223	" 3	" 11	" Groningen.
Tubbergen,	14350	" 5829	" 1	" 6	" Overijssel.
Zwollerkerspel,	14282	" 4739	" 1	" 2	" "
Winterswijk,	13812	" 7383	" 1	" 1	" Gelderland.
Staphorst,	13800	" 4560	" 1	" 3	" Overijssel.
Westerbork,	13663	" 1836	" 1	" 1	" Drenthe.
Raalte,	13614	" 5564	" 1	" 3	" Overijssel.
Hellendoorn,	13199	" 4751	" 1	" 3	" "
Borger,	13035	" 4358	" 1	" 2	" Drenthe.
Dalfsen,	12853	" 5090	" 1	" 1	" Overijssel.
Doniawerstaal,	12565	" 3158	" 1	" 8	" Friesland.
Smallingerland,	12494	" 8268	" 4	" 6	" "
Bergen,	12470	" 4348	" 1	" 4	" Limburg.
Dalen,	12158	" 3546	" 1	" 2	" Drenthe.
Zijpe,	11841	" 5268	" 1	" 3	" Noord-Holland.
Eibergen,	11715	" 5394	" 2	" 2	" Gelderland.
Norg,	11230	" 5822	" 1	" 2	" Drenthe.
Losser,	11097	" 4954	" 1	" 2	" Overijssel.
Vries,	10881	" 2197	" 1	" 1	" Drenthe.
Laren,	10839	" 3687	" 2	" 2	" Gelderland.
Terschelling (eil.),	10767	" 2939	" 1	" 3	" Noord-Holland.
Onstwedde,	10682	" 4518	" 1	" 2	" Groningen.
Weerselo,	10631	" 5430	" 1	" 3	" Overijssel.
Rolde,	10539	" 1614	" 1	" 2	" Drenthe.
Haaksbergen,	10471	" 4704	" 1	" 1	" Overijssel.
Deurne,	10328	" 3887	" 1	" 2	" Noord-Brabant.
Achtkarspelen,	10320	" 8509	" 4	" 10	" Friesland.
Wierden,	10208	" 5635	" 1	" 3	" Overijssel.

Ten opzichte van Kaart VI, de regterlijke indeeling benevens de verdeeling in kiesdistricten voor de volksvertegenwoordiging aanduidende, vermeenen wij nog een paar ophelderingen te moeten mededeelen. De hoofdplaatsen der Kantons, Arrondissementen en Hoven zijn er op vermeld; de zetel van het hoogste collegie, de Hooge Raad is 's Gra-

venhage, terwijl het Hoog Militair Gerechtshof te Utrecht is gevestigd.

Behalve de bijna in iedere kantons-hoofdplaats aanwezige huizen van bewaring zijn al de gevangenhuisen vermeld; de eigenlijke strafgevangenis bepalen zich, met uitzondering van de cellulaire gevangenis te Amsterdam,

tot Leeuwarden (criminele mannen), Hoorn (correctionele mannen), Woerden (crim. en corr. vrouwen), Rotterdam en Alkmaar (jongens), Amsterdam (meisjes), Leiden (militairen); het totale aantal gevangenen in die huizen bedroeg in 1857 3343, terwijl in de huizen van verzekering 8913 en in die van arrest 8484 waren aanwezig geweest, behalve de tijdelijk in de huizen van bewaring opgenomen 22019 personen (velen doortrekkende gevangenen). Op 31 Dec. waren er evenwel slechts aanwezig in het geheel 4610 gevangenen; waarvan 2541 in de strafgevangenissen, 1531 in de huizen van verzekering, 515 in die van arrest en 203 in die van bewaring. De verhouding der vrouwelijke tot de mannelijke bevolking is ongeveer 1:4; ruim 51 pct. was Protestantisch, bijna 47 Rooms-katholiek, ruim 2 Israëlitisch; de helft ongeveer verstond lezen en schrijven, de andere helft niet. Hoorn met 750, Leeuwarden met 601 en Leiden met 484 gevangenen, waren de sterkst bevolkte huizen.

De door roode lijnen aangewezen grenzen der kiesdistricten voor Leden van de Tweede Kamer zijn voldoende om de uitgestrektheid van ieder district te leeren kennen; dewijl door elk 45000-tal inwoners één afgevaardigde wordt gekozen, wijst het met roode cijfers aangeduide aantal afgevaardigden tevens aan, hoeveel maal ongeveer 45000 inwoners het district bevat; bijv. Drenthe 2×45000 , Amsterdam c. a. 6×45000 . De census wisselt af van f 112.— in Amsterdam tot f 20. — in de meeste plattelandsgemeenten der buitenprovinciën, doch schijnt voor eene nadere regeling vatbaar te wezen, daar b. v. het district Tilburg dat 2 Leden afvaardigt, meer kiezers telt dan Rotterdam dat 3 Leden afvaardigt; uit de staatkundige kaart van den Heer J. W. KERKWIJK zijn in dit opzigt eene menigte bijzonderheden te putten en slaan wij er het oog op, dan zien wij onder anderen dat in Drenthe de dorpen Ruinerwold en Westerhork met evenveel inwoners respectievelijk 89 en 43 kiezers tellen, terwijl Gouda en Oosterhout ongeveer evenveel kiezers bevatten, ofschoon de eerste stad bijna 15000, de andere geen 9000 zielen telt, en de intellectuele en politieke ontwikkeling van Oosterhouts bewoners, toch wel niet zooveel grooter zal wezen dan van die van Gouda, dat zij aanspraak mogen maken op de helft meer invloed bij de verkiezing van Volksvertegenwoordigers.

Voor de verkiezingen van Leden voor de Provinciale Staten is ieder gewest in eenige districten verdeeld (Zuid-Holland 17 — Drenthe 2), die elk van 3 tot 34 (Amster-

dam) Leden afgevaardigen; de hoofdplaatsen dezer districten zijn op de kaart dubbel onderstreept en het aantal te kiezen Leden met een romeinsch cijfer aangeduid. Hier zien wij ook weder zeer groote afwijkingen: o. a. kiezen 660 kiezers te Zevenaar c. a. 3 afgevaardigden en 1012 anderen te Arnhem slechts 4; deze voor de stedelijke bewoners van Gelderland nadeelige uitkomst zien wij weder geheel omkeeren in de provincie Utrecht, alwaar 1361 kiezers in de hoofdstad het regt hebben 13 Leden te kiezen, terwijl 1003 plattelandskiezers in het district IJsselstein slechts 7 Leden mogen afvaardigen; 1759 kiezers te Zevenbergen c. a. kiezen evenveel Leden als 1003 te Helmond c. a.

Wij besluiten met eenige algemeene opgaven omtrent de bevolking; over het algemeen is de toeneming hier niet zoo belangrijk als in andere naburige Europesche landen; in de 57 jaren van 1796 tot 1853 bedroeg zij slechts even 57 ten honderd en eigenlijk is eerst sedert de laatste 25 jaren hierin eene merkbare verbetering gekomen, waarschijnlijk toe te schrijven aan het bevrijd blijven van vernielende oorlogen en aan de zorg, die in vele oorden des lands wordt gewijd aan het nemen van maatregelen, welke den gezondheidstoestand der volksklassen noodwendig moeten verbeteren. Sedert 1850 is de bevolking dan ook met meer dan 800000 zielen vermeerderd, en in het geheele rijk telde men in 1857 gemiddeld ééne geboorte op 27,86, in 1858 ééne op 29,66 inwoners, terwijl daarentegen in 1857 slechts één sterfgeval kwam op 33,53, in 1858 één op 34,18 inwoners. Het zamenwonen in steden oefent hier een grooten invloed op uit; in 1854 bijvoorbeeld werden in de steden, welke te zamen ruim één derde der geheele bevolking uitmaken, slechts 7083 meer geboren dan er stierven, terwijl ten plattelande, met nog geen twee derde der totale bevolking, 20584 sterfgevallen minder dan geboorten plaats vonden. De westelijke provinciën, alwaar de stedelijke bevolking die van het platteland overtreft, bieden derhalve de ongunstigste verhouding aan en alleen aan het voortdurend toestroomen van dienstdoden, handwerkslieden enz. uit de eigenlijke landprovinciën en uit den vreemde, is het toe te schrijven, dat alle gewesten tamelijk gelijken tred houden in de toeneming der bevolking; zoo kwamen zich in het pas genoemde jaar in de steden 5735 personen meer vestigen dan er uit vertrokken, terwijl die toeneming in de plattelandsgemeenten slechts 161 personen bedroeg; in 1858 waren die getallen wel minder sprekend, maar toch vermeerderden de steden door vestiging van

nieuwe inwoners met 3703 personen, en het platteland met slechts 1920 personen.

De landverhuizing was nimmer belangrijk en vermindert nog jaarlijks; vroeger — van 1845 af — vertrokken gemiddeld 2000 personen jaarlijks, in 1858 verminderde dit tot ruim duizend, in 1859 daalde het cijfer zelfs beneden 500. Meestal zijn het landbouwers en arbeiders, waarvan naauwelijks één tiende tot de welgestelden behoort.

Het onderstaand tienjarig overzicht is niet van belang ontbloot, en vooral vrij bevredigend wat de verhouding der onechte tot de echte geboorten betreft; deze is in de steden als 1:15, ten plattelande als 1:40, in het rijk als 1:25; Noord-Brabant, Limburg en Drenthe (1) onderscheiden zich het gunstigst; Zuid- en Noord-Holland en Utrecht (door de groote steden) het ongunstigst.

Jaren.	Wettige geboorten.	Onwettige geboorten.	Totaal geboorten.	Sterfgevallen.	Huwelijken.
1848	87857	4029	91886	89143	21906
1849	99615	4834	104449	95454	25081
1850	100115	5223	105338	67629	27386
1851	102129	5240	107369	68890	26768
1852	105170	4897	110067	74609	25530
1853	99997	4300	104297	77415	24487
1854	100113	4131	104244	76475	22895
1855	99066	3749	102815	90202	23367
1856	101868	4140	106008	76145	24509
1857	108768	4658	113426	87625	25950

(1) Dus heeft de geloofsbelijdenis hier geen invloed op, want de beide eerstgenoemde gewesten zijn bijna totaal Rooms-katholiek, Drenthe bijna even uitsluitend Hervormd.

E R R A T A.

Op de eerste bladzijde dezer afdeling staat de bevolking van Limburg vermeld: in 1859 op 915351 inwoners, dit moet zijn 215351.

MIDDELEN VAN BESTAAN.

(DERDE AFDEELING).

KAARTEN VII, VIII, IX.

Ongetwijfeld dient men de middelen van bestaan van nabij te beschouwen, wil men zich eenigermate op de hoogte stellen van de kennis van land en volk; immers hoe gemakkelijk het ook schijnt, om met een enkel woord te zeggen, dat Nederland eene zeevarende natie huisvest, zou het alles behalve gemakkelijk wezen dit met cijfers of feiten te bewijzen. Even als overal elders zijn er vrij wat meer handen bezig met voortbrengen, verwerken en verkoopen, dan met het af- en aanvocren, en het moet al een zeer ondankbare bodem zijn, die de bewoners noodzaakt hoofdzakelijk in scheepvaart en handel hun fortuin te zoeken. Zóó stiefmoederlijk zijn wij niet bedeed; al is ons land, gelijk sommige beweeren, wat al te vroeg bewoond geworden en al hebben wij daaraan alleen onzen kunstmatigen toestand te danken, toch worden wij deswege schadeloos gesteld door weêrgaloos schoone weiden en uitnemend vette akkers, en wel op zulk eene wijze, dat ook hier landbouw de hoofdzaak is; handel en nijverheid volgen in werkelijkheid slechts van verre, hoe

groot hun gewigt voor 't overige ook wezen moge. Deze stelling klinkt welligt velen onharmonisch, zoo gewoon als de bewoners der steden, en vooral der grootere, zijn om handel te beschouwen als de spil, waarop alles draait; wij weten geen beter middel om hen met de waarheid te verzoenen, dan te verzoeken ons te volgen bij de behandeling van dit gewigtig onderwerp; onze poging om op dit gebied iets deugdelijks te leveren, is zeer zeker vermetel, zoo weinig stellige gegevens leverde tot heden de statistiek; maar eene zorgvuldige raadpleging van verschillende bronnen en eene naauwgezette overweging van al hetgeen ons ter kennisse kwam, zullen zoo wij hopen de strekking hebben gehad, al te groote dwalingen of mispassen te doen vermijden; eenigzins geholpen door lokale nasporingen trachtten wij een geheel te leveren, dat welligt niet zoo volledig is als men zou mogen verwachten, ware dit onderwerp niet een grootendeels ondoorvorscht gebied te noemen.

LANDBOUW (Kaart VII).

Uit den tekst, bij de eerste afdeeling gevoegd, hebben wij reeds kunnen opmaken, dat het alluvium in het noorden en westen des lands de rijkste weiden en bouwlanden opleveren en deze gedeelten in verhouding het meeste bebouwde land bevatten; de 7de kaart wijst ons de streken aan, die nog grootendeels onbebouwd bleven, en DRENTHE, NOORD-BRABANT, OVERLIJSSEL, NOORDELIJK LIMBURG en de VELUWE, vervullen in dit opzicht de hoofdrollen. Uitgestrekte heidevelden, begrensd of afgewisseld door moerassige veenen, vermoeijen er den wandelaar door de eentonigheid; maar als die wandelaar een opmerksaam oog bezit, bespeurt hij met genoeg en hoe overal pogingen, soms zeer geringe pogingen, worden in 't werk gesteld om die woestenij te verkleinen, hoe weder een kleine akker is afgebakend en omgezet, of hoe een hei-plas is afgewaterd en een enkel schaap zich reeds aan het frissche groen te goed doet; en keert diezelfde wandelaar nu na eenige jaren terug, dan komt hij tot de overtuiging, dat geduld en vlijt heerlijke uitkomsten kunnen opleveren, dat de bakens al weder zijn verzet en wel ten voordeele van landbouw en vertier; en dringt hij dieper in de zaak door, uit aller mond zal hij vernemen, dat de stugste boer zich verheugt ten laatste te hebben toegegeven, want dat de grond toch eigenlijk bleek zoo slecht niet te wezen, toen eindelijk de *marke was verdeeld*. Zoo ging het ons meermalen, en van harte wenschen wij dat menig een toch eerst in ons land rondkijke en opneme, wat daar met geld tot eigen voordeel en dat van nijvere landge-nooten kan verrigt worden, vóórdat hij in buitenland-sche ontginningen kapitaal en verwachtingen plaatst, om al ras te ondervinden dat dáár, door gebrek aan vervoer-wegen of marktplaatsen, de beste oogsten nog geen voor-deel afwerpen. Het spreekt dus van zelf dat de onbe-bouwde gronden langzamerhand inkrimpen, maar evenwel oordeelen wij het niet ondoeltreffend, een overzicht mede te deelen van de procenten onbebouwd land in elke provin-cie, naar de tegenwoordige, stellig vrij juiste schatting, en die althans geenzins te gunstig is, daar men veilig kan aannemen dat de officiële opgaven van in cultuur gebragte gronden de werkelijkheid niet zullen overtref-fen. Het aantal huizen op elk 100tal bunders der totale oppervlakte volgt daarachter, en eindelijk voegen wij er

eene opgave bij van het aantal bunders bosch, die ver-moedelijk hencden het ware cijfer blijft, doch voldoende zal wezen om veler verwondering uit te lokken over het belangrijk aantal met hout beteelde bunders.

Provinciën.	Bunders.	Procenten woeste grond.	Huizen per 100 bunders.	Bunders bosch.
Noord-Brabant	511161	30	13	62500
Gelderland	507122	26	12	68500
Zuid-Holland	303536	3 ^s	27	15250
Noord-Holland	249424	12	26	7050
Zeeland	165707	2 ^s	16	3750
Utrecht	137232	9	18	15500
Friesland	326834	7 ^s	13	7850
Overijssel	337682	39 ^s	13	14600
Groningen	234010	12 ^s	13	1350
Drenthe	265669	38	5	5000
Limburg	220551	34 ^s	16	23400
Nederland.	3258928	21	15	224750

Groot is het onderscheid tusschen OVERLIJSSEL en DRENTHE vergeleken met ZEELAND, dat bij nitnemendheid rijk be-bouwd is en in dit opzicht met alle andere streken der wereld kan wedijveren. Maar ook de overige provinciën, gaan eene heerlijke toekomst te gemoet, want moge men thans nog ongeveer 700,000 bunders onbebouwd land tel-len, zoo oordeelen deskundigen dat naauwelijks één derde van dat getal ongeschikt tot vruchtbaarmaking zou we-zen; weshalve men kan nagaan dat er voor'shands nog vrij wat grond ter ontginning overblijft, altijd onder het bereik van goede wegen en van markten. Zien wij voorts uit deze opgave dat in ZEELAND en in LIMBURG, beide bouwprovinciën, het aantal huizen per 100tal bunders, gelijk staat, terwijl de stedelijke bevolking dier gewesten ongeveer even groot is ($\pm$ 30000 zielen), dan komt men ligtelijk tot de gevolgtrekking, dat in eerstgenoemde provin-cie de bouwhoeven of landerijen ongeveer de helft of een derde grooter zijn dan in LIMBURG, omdat in dit gewest 65,5, in het ander 97,5 percent van den bodem be-bouwd is.

Wát die bebouwde gronden opleveren, is de hoofdzaak van ons onderzoek en trachten wij reeds op de kaart dui-delijk te maken; toch zullen statistische toelichtingen nood-zakelijk wezen en het laatst bekende, over het algemeen gunstige jaar 1858 strekke ons daarbij tot gids, terwijl wij tot meer geleidelijk overzicht tevens de totalen over 1852 (een gemiddeld goed jaar) en over 1853 (ook een vrij gunstig jaar) zullen mededeelen.

Provinciën.	AANTAL MUDDEN.					
	Tarwe.	Rogge.	Boekweit.	Gerst.	Haver.	Aardappelen.
Noord-Brabant	166829	856693	229909	66902	351137	2985335
Gelderland	256443	733269	225400	46462	224044	3883715
Zuid-Holland	250796	115895	120	214395	261548	1602913
Noord-Holland	75630	95546	24294	75216	173414	603171
Zeeland	496588	117833	8234	379030	103836	872449
Utrecht	65588	105761	84903	4927	26003	478498
Friesland	97156	170216	97463	118279	188111	1837722
Overijssel	16895	542668	122205	33126	62137	1349041
Groningen	106627	329737	84310	760031	908845	1634357
Drenthe	"	340103	119134	9434	28964	813070
Limburg	158898	409443	92114	47438	201594	846261
Totaal in 1858	1691450	3817164	1088036	1755290	2529633	16906532
" " 1855	1217000	3118000	1320000	1463000	3335562	10013000
" " 1852	1519000	2914000	1055000	1437000	2704000	8563000
Aantal bunders daar- toe gebezigd in	1858 1855	1858 1855	1858 1855	1858 1855	1858 1855	1858 1855
Getaxeerde waarde in 1858	f 16,793000	f 29,515000	f 7,938000	f 10,220000	f 12,582000	f 38,720000

Wij zien hieruit, dat de oogst dezer hoofdvoedingsgewassen aan eene tamelijk groote afwisseling onderhevig is; voor het eene gewas is droogte een vereischte, het andere daarentegen schijnt meer van vochtigheid te houden; nachtvorsten in den nazomer doen de boekweit mislukken en oefenen op de andere gewassen geen nadeeligen invloed uit; wij zullen ons echter bepalen tot enkele belangrijke gevolgtrekkingen. Terwijl ZEELAND, hoewel een der kleinste gewesten, ruim een vierde van den geheelen tarweoogst levert, zoodat het gebruik van tarwebrood in alle klassen der bevolking algemeen is, zien wij dat DRENTHÉ in 't geheel geen tarwe voortbrengt. De drie zuid-oostelijke provinciën NOORD-BRABANT, GELDERLAND EN LIMBURG produceren daarentegen meer rogge dan al de acht overige te zamen; deze graansoort is dáár dan ook het hoofdvoedsel en in het westen wordt trouwens al zeer weinig rogge verbouwd. De boekweit vindt haren hoofdzetel in GELDERLAND EN NOORD-BRABANT, en is er ook van betere kwaliteit dan in de veenrijke provinciën, alwaar duizende bunders land, zonder ploeg of mest met boekweit worden bebouwd, nadat de bovenste veenlaag is afgebrand; de asch strekt wel tot mest, doch de oogst is nimmer zoo rijkelijk als op beteren grond, onder aanwending van grooter zorgvuldigheid; op den vetten kleibodem der westelijke en noordelijke streken van ons land wordt zij in 't geheel niet verbouwd. GRONINGEN brengt in den regel alleen ongeveer een derde voort van al de hier te lande geteelde gerst en haver, en deze gewassen, welke een goeden bodem vereischen, vormen er een zeer aanzienlijk uitvoer-

artikel. De aardappel eindelijk, dat hoofdbestanddeel der voeding van de lagere klassen, waarvan de oogst zoo belangrijken invloed uitoefent op den marktprijs der eetwaren, houdt eenigermate gelijken tred met de bevolking, behalve dat HOLLAND voor een groot gedeelte uit GELDERLAND wordt voorzien; in dit laatste gewest bezigt men voor dien bouw zoowel vette klei- als schrale zandgronden en het zal ieders aandacht tot zich trekken, dat sedert de ziekte van dit gewas afneemt de productie aanmerkelijk toeneemt, terwijl het jaar 1858 bovendien als een buitengemeen gunstig jaar mag worden aangemerkt. Deze hoofdproducten, welke gezamenlijk meer dan 115 miljoen gulden aan waarde vertegenwoordigen, zijn echter niet de eenige voortbrengselen van den landbouw, die onze aandacht verdienen; de hoeveelheden erwten en boonen, cichorci, meekrap, hop, vlas en hennep, tabak en oliezaden op ongeveer 150,000 bunders (hoofdzakelijk in ZEELAND, ZUID-HOLLAND, GRONINGEN EN FRIESLAND) geteeld en te zamen bijna 25 miljoen gulden aan waarde bezittende, verdienen ook eene afzonderlijke vermelding; wij zullen uit onderstaande opgaven zien, hoe uitéénlopend het aandeel der verschillende gewesten is en hoeveel partij er van den vetten bodem van enkele provinciën wordt getrokken, om de kostbare artikelen, die wij hier vermelden, voort te brengen.

Provinciën.	Erwten en boonen. Mud.	Cichorei. Pond.	Meekrap. Pond.	Hop. Pond.	Vlas en hennep. Pond.	Tabak. Pond.	Olie zaden. Mud.
Noord-Brabant	39476	260000	1759474	105800	727645	13300	42379
Gelderland	41499	—	?	38650	57116	3959212	18858
Zuid-Holland	65898	—	1726948	—	2,640651	10600	69541
Noord-Holland	21382	—	?	—	?	—	5613
Zeeland	150062	—	6879950	—	1,235910	—	50369
Utrecht	9536	—	"	—	43854	830895	2490
Friesland	69768	28747950	"	—	1,439780	—	126356
Overijssel	10241	—	"	—	5275	—	9594
Groningen	287515	590000	"	—	—	—	75556
Drenthe	3196	—	"	—	—	—	—
Limburg.	15527	501000	"	—	43875	—	—
Totaal in 1858.	714100	30,098950	10,366372	144430	6,194106	4,814007	400756
" " 1855.	1,191406	22,527196	2,311425	152734	7,923342	3,276630	673295

De vergelijking der beide jaartallen zal den deskundige dadelijk in herinnering brengen, dat het jaar 1858 een zeer droog jaar was; vooral in ZEELAND en GRONINGEN mislukten de oliezaden, bijna algemeen leverden erwten en boonen een uiterst schraal gewas, terwijl daarentegen de weërgesteldheid den meekrap- en tabaksbouw buitengemeen begunstigde; in 1855 mislukte de meekrap geheel in ZEELAND, dat gemiddeld 4—5,000000 pond voortbrengt op ongeveer 5000 bunders land; in GELDERLAND breidde zich de tabakscultuur meer en meer uit, en over het algemeen bespeurt men een vrij aanzienlijken vooruitgang in den teelt der gewassen, welke eene min of meer zorgvuldige behandeling vorderen, doch bij welslagen die meerdere moeite dubbel beloonen.

Zonder deswege cijfers mede te deelen, dient toch de aandacht te worden gevestigd op eenige voortbrengselen van den grond, die in sommige streken eigenaardig te huis behooren en ruim 20000 bunders van de oppervlakte innemen; zoo vermelden wij: de warmoeziersgewassen en het mosterdzaad in NOORD-HOLLAND; — de beet- of mangelwortelen in GELDERLAND, LIMBURG, ZUID-HOLLAND en NOORD-BRABANT; — het klaverzaad in LIMBURG, NOORD-BRABANT en GELDERLAND; — het vogelzaad in FRIESLAND, NOORD-BRABANT en op de ZEEUWSCHE en ZUID-HOLLANDSCHE eilanden; — de bloemeteelt en de aankweeking van geneeskruiden aan den voet der duinen tusschen HAARLEM en LEIDEN; — de druiven en sijne vruchten van het WESTLAND bij DELFT; — de aanzienlijke boomgaarden, vooral van appelen, peren, kersen en bessen, met name in de BETUWE, langs de IJSSEL-oeveren, op de ZUID-HOLLANDSCHE eilanden, in ZUIDELIJK LIMBURG, in DRECHTERLAND tusschen ENKHUIZEN en HOORN.

Hoe voldoende dit overzicht ook moge voorkomen, toch staat de landbouw hier te lande nog niet op dien trap van ontwikkeling, waarop hij met behulp der wetenschap

in vele streken van Duitschland en in Groot-Britanje is gebracht; het gering aantal van zeer groote grondeigenaars is hiervan gedeeltelijk de oorzaak en in de GRONINGSCHÉ kleilanden, alwaar deze niet ontbreken, ziet men dan ook de gunstigste uitkomsten; dáár schroomt de landman niet, om de nieuwste werktuigen ter hand te nemen en zijn grond te draineren. Doch het is aan geen twijfel onderhevig of overal is verbetering te wachten; de gezamenlijke pogingen van gewestelijke vereenigingen, de doeltreffende aansporingen van onzen Koning, het loffelijk voorbeeld van enkele landhuishoudkundigen, de door landbouwtentoonstellingen, volksvoorlezingen en geschriften opgewekte belangstelling bewerkte reeds veel goeds, bereidde reeds veel heilrijks voor.

Alvorens van dit onderwerp af te stappen, willen wij nog uit het laatst bekende verslag over den landbouw mededeelen, dat van al het bouwland wordt gebezigd: tot den bouw van *tarwe* 12,4 pct., van *rogge* 28,7, van *gerst* 6,4, van *haver* 12,2, van *boonen* en *erwten* 7, van *boekweit* 9,8, van *aardappelen* 14,8, van *meekrap* 0,8, van *vlas* en *hennep* 2,5, van *tabak* 0,3, van *fijne zaden* 0,6 pct.

Thans zijn wij tot een anderen tak van landbouwkundig bedrijf genaderd, de veeteelt, en hoe aanzienlijk deze in ons vaderland is, weet iedereen; toch zal het niet onbelangrijk wezen om dit met cijfers te bewijzen. Van de totale oppervlakte van NEDERLAND zagen wij dat slechts 21 percent heiden of woeste gronden zijn, en trekt men van de overblijvende bunders af al hetgeen werkelijk als bouwland of boschgrond hier boven reeds in aanmerking is gekomen (granen en aardappelen 380,000 b.; speciale teelten van erwten en boonen, oliezaden, meekrap, olie, tabak enz., 103,000 b.; warmoezcrijen en voedergewassen, klaver, knollen enz., 30,000 b.; bosschen 225,000 b.; te zamen 940,000 b., dan blijven voor wei-

en hooiland stellig ruim 1,400000 bunders over; het spreekt van zelf dat deze getallen voor velerlei afwisseling vatbaar zijn en men slechts bij benadering tot eenig resultaat kan geraken; want de met gebouwen bezette of met plassen bedekte en tot wegen gebezigde gronden, te zamen op circa 6½ pct. der geheele oppervlakte geraamd, behooren ook nog te worden afgetrokken. Op kaart VII nemen de wei- en hooilanden bij lang na zoo veel oppervlakte niet in, doch daar wordt ook gewezen op de omstandigheid, dat vooral in het noorden des rijks een aantal akkers beurtelings als bouwgronden of als wei- of hooiland worden gebruikt. Ontegenzeggelijk nemen de provinciën NOORD-HOLLAND EN FRIESLAND in dit opzigt eene aanzienlijke plaats in; in deze beide gewesten alleen vindt men voor 't minst 325,000 b. wei- en hooiland, aldus verdeeld:

NOORD-HOLLAND, 75000 b. weiland, 67500 b. hooiland.

FRIESLAND 75000 " " 107500 " "

Ofschoon 1855 een ongunstig jaar was, schatte men de hooi-opbrengst dier provinciën op 445 millioen pond hooi; toch kwam men in de laatste jaren meestal te kort, en dat dit bij den toenemenden uitvoer van hooi naar Frankrijk en Skandinavië niet vreemd is, volgt uit de berekening der UTRECHTSCHÉ commissie van landbouw, dat onze 1½ millioen runderen per maand van 30 dagen ongeveer 100 millioen pond hooi verbruiken, onverminderd aanzienlijke hoeveelheden knollen, stroo, koeken enz. Slaan wij nu een blik op onzen veestapel, dan worden wij dadelijk overtuigd van de belangrijkheid der consumtie van voedergewassen; de kleine kaartjes aan den voet van kaart VII wijzen ons duidelijk aan, dat in het noorden en noordwesten de runderteelt haar hoofdzetel heeft; daar is het aantal niet alleen het grootst, maar het ras is er ook het uitmuntendst; dewijl de longziekte veel kwaad doet en de uitvoer hoe langer zoo meer toeneemt, ziet men geene

vermeerdering, maar ontegenzeggelijk wordt veel meer jong vee aangehouden, dan vroeger het geval was en mag de veefokkerij zich dus in een grooten bloei verheugen. De schapenteelt gaat achteruit, doch dit is een bepaald gunstig verschijnsel; immers wordt een groot gedeelte der schapen op woeste markgronden gehouden, en daar de zoo wenschelijke verdeling der gemeentegronden steeds toeneemt, komt men gemakkelijk tot het besluit, dat vermindering der schapen in verband staat met meerdere ontginning; vooral in OVERIJSSSEL, GRONINGEN EN DRENTHE, alwaar bereids de meeste markten verdeeld werden, is de vermindering het grootst. Het blijkt dus meer en meer dat men bij de beoefening der statistiek voorzigtig met de cijfers moet omgaan, wil men niet tot verkeerde gevolgtrekkingen komen. — Hoezeer wij nu niet zoo duidelijk de oorzaak weten op te geven van den teruggang der paarden, wat althans het aantal betreft, zoo zullen wij echter wel niet behoeven te betoogen, dat ook deze teelt niet achteruit ging, doch dat de vermindering welligt alleen veroorzaakt wordt door de buitengemeen hooge prijzen, weshalve de landlieden al wat zij missen konden aan de Fransche en Duitsche kooplieden verkochten; onze inlandsche paarderassen zijn wel niet edel, maar toch zeer gezocht voor ligte kavallerie, vooral de GELDERSCHÉ paarden komen daarvoor in aanmerking; de ZEEUWSCHE zijn daarentegen bij uitstek zwaar gebouwd en herinneren aan de Vlaamsche rassen; de FRIESCHÉ fokkerij was steeds zeer winstgevend en levert de bekende harddravers en de statige koetspaarden. Op het kleine kaartje ziet men dat GRONINGEN EN ZEELAND de meeste paarden in verhouding tot het bundertal bezitten; dit staat geheel in verband met den zwaren kleibodem dier gewesten, die voor het bewerken de meeste krachtaanwending vordert.

VEESTAPEL.

Provinciën.	Runderen in			Paarden in		Schapen in	
	1852	1858	1808 (1)	1852	1858	1852	1858
Noord-Brabant	145072	146406	127868	28215	29662	55464	46269
Gelderland	146089	153184	116628	33444	31844	76300	74742
Zuid-Holland	175334	178650	158751	35285	34429	43039	45776
Noord-Holland	135188	128849	129607	17965	16681	178562	177528
Zeeland	46554	47105	25821	21786	21956	26032	29518
Utrecht	78796	70635	68156	10717	11705	26390	31360
Friesland	191187	173375	154846	23178	21886	91890	86450
Overijssel	109656	108730	77367	15793	15865	48443	33964
Groningen	104750	93291	65603	31082	26902	100204	68606
Drenthe	53135	62157	39119	9753	10432	125843	113797
Limburg	64937	53999	?	14173	14166	64318	60363
Totaal	1250698	1211381	—	241391	235528	836485	768373

(1) Eene vergelijking over een tijdvak van 50 jaar kan niet anders, dan belang inboezemen; doch men denke er aan, dat in 1808

De plattelands-bevolking gebruikt doorgaans varkensvleesch en veeltijds geitenmelk, en voor een zeer groot gedeelte wordt in die behoefte voorzien door een aantal van meer dan 250000 varkens en ruim 100000 geiten; vooral in GELDERLAND en enkele streken van OVERIJSSSEL, DRENTHE, NOORD-BRABANT en LIMBURG legt men zich toe op de aankweeking van varkens voor markten en verwijderde plaatsen. De sterkte van het pluimvee wordt geschat op ruim 1½ miljoen stuks, waarvan bijna $\frac{2}{3}$ hoenders; voorts vooral eenden, duiven, ganzen en kalkoenen; dat deze nog niet voldoende zijn voor de behoefte, blijkt uit den jaarlijkschen invoer van ruim f 140000— aan eijeren. Nevens deze aankweeking noemen wij ook de opbrengst van het jagtveld, te ramen op eene gemiddelde jaarlijkse hoeveelheid van 50000 hazen, 100000 patrijzen en 100000 eenden en talingen, zonder nog te spreken van de konijnen, faisanten en snippen; alleen op de VELUWE wordt op grof wild gejaagd. Hoewel niet toenemend en zich grootendeels tot de bouwstreken bepalend, is ook de bijenteelt niet van belang ontbloot: het aantal korven is op ongeveer 200000 te begrooten.

Wij besluiten dit overzicht van de voortbrengselen van den bodem van ons land met eenige cijfers mede te deelen omtrent de producten van het rijk der delfstoffen. Zij zijn niet talrijk en bepalen zich tot: a) de *veenderijen*, die vooral in zomer en herfst aan duizenden — p. m. 50,000 — een bestaan verzekeren (in Drenthe alleen ruim 6000 mannen, vrouwen en kinderen); gemiddeld worden er jaarlijks wel 10 miljoen ton turf uit de lage veenen gegraven, tegen 25 miljoen van de hooge veenen; deze laatsten liggen meestal in DRENTHE, GRONINGEN, FRIESLAND, OVERIJSSSEL en de PEEL, — de eerste soort behoort hoofdzakelijk te huis in FRIESLAND, het land van VOLLENHOVEN, UTRECHT en HOLLAND; b) de *steenkolenmijnen* in en bij KERKRAEDE in zuidelijk LIMBURG, alwaar ruim 500 arbeiders ongeveer 40 miljoen pond kolen leveren; c) het *ijzer-oer*, dat hoofdzakelijk in het graafschap ZUTPHEN en rondom DEVENTER wordt uitgegraven en omstreeks 5 miljoen pond ijzererts oplevert; voorts eenig *zeezout*, bouw-

ZUID-HOLLAND (*Maasland*) zich ook uitstrekte over het tegenwoordig tot NOORD-BRABANT behoorend *land van Heusden c. a.*; dat ZEELAND thans verrijkt is met den veestapel van het sedert bijgevoegde STAATS-VLAANDEREN; gezwoegen nog van andere kleine wijzigingen in de begrenzing van UTRECHT. Het toenmaals tot GRONINGEN behoorend gedeelte van OOST-FRIESLAND lieten wij hier buiten aanmerking.

steenen uit de LIMBURGSCHEN groeven en *rivierklei* van uitmuntende hoedanigheid ter dienste der steenbakkerijen.

NIJVERHEID, Kaart VIII.

Het wordt vrij algemeen gezegd, dat NEDERLAND geen fabriekland is en dit ook door het bijna volslagen gemis aan twee noodzakelijke grondstoffen, ijzer en steenkolen, moeilijk kan worden; terwijl buitendien de neiging der kapitalisten tot den goederen- en effectenhandel een groot bezwaar tegen de vrije ontwikkeling der fabrieknijverheid oplevert. Doch gaat men na, dat er in onderscheidene artikelen een roemrijke wedstrijd met de naburige landen wordt volgehouden, wanneer er althans van de goede hoedanigheid der waren in de eerste plaats sprake is, — ziet men voorts bij vergelijking met andere Staten, dat wij in 1856 zelfs het industriële koninkrijk SARSEN in aantal stoom-paardekrachten overtroffen (1); dan komen wij spoedig tot de overtuiging, dat wij in dit opzigt al te nederig denken, want de afscheiding der zuidelijke gewesten heeft zoo gunstig op de nijverheid gewerkt, dat onze landprovinciën eene hoogst belangrijke ontwikkeling hebben ontvangen, terwijl in de zeeprovinciën, die fabriekmatige bedrijven zijn blijven bloeijen, welke er sinds lang gevestigd waren, of in meer of min onmiddellijk verband staan tot den handel en de scheepvaart. Officiële cijfers, waar veel waarde aan te hechten is, bezitten wij tot heden schaars; wat wij konden vinden, zullen wij achtereenvolgens hier mededeelen, met inachtneming van de meest mogelijke voorzigtigheid. Dat bereids verschillende gegevens zijn medegedeeld, die, al vormen zij geen volledig geheel, ons toch eenigermate op de hoogte der zaak stellen kunnen, zal uit het volgend overzicht blijken; de officiële opgaven van rijkswege openbaar gemaakt, en voorts de uitkomsten der onderzoekingen van den heer Dr. STARING omtrent het aantal en den werkring der fabriek-arbeiders, gevoegd bij eigen plaatselijke bekendheid, zullen onze gidsen zijn.

Het volgende staatje zal ons reeds dadelijk in kennis stellen met de uitbreiding der industrie in de verschil-

(1) In het Koninkrijk SARSEN telde men op het einde van 1856, 550 vaste stoomwerktuigen, 11 in schepen, 147 op locomotieven, te zamen, met 15709 paardekrachten, waarvan 9200 bij de locomotieven. — BELGIE daarentegen bezat in 1855: 2977 vaste stoomwerktuigen met 66830 pdkr., 25 stoomvaartuigen met 1622 pdkr. en 357 locomotieven van 29241 pdkr. — Zie KOLB, Handbuch der vergleich: Statistik, 2te Auflage.

lende gewesten; de opgave der stoomwerktuigen (en *paardekrachten*) is officiëel en dus stellig van belang, vooral omdat wij er uit kunnen zien, hoe krachtig het stoom-

vermogen zich van 1852 tot 1858 heeft ontwikkeld, waardoor de snelle vooruitgang van onze industrie buiten twi-
fel wordt gesteld.

Provincieën.	Aantal stoomwerktuigen (en <i>paardekrachten</i>) in				Aantal fabriek- arbeiders in 1858.	Aantal stoomvaartui- gen (en <i>paardenkrach- ten</i>) in 1858.
	1852	1854	1856	1858.		
Noord-Brabant	48 (502)	60 (588½)	70 (708)	101 (1139½)	20800	7 (329)
Gelderland	14 (268)	25 (308)	31 (529)	59 (827)	6700	(620)
Zuid-Holland	89 (1542½)	91 (1641½)	124 (1663)	181 (2398½)	19200	62 (5544)
Noord-Holland	107 (2754½)	107 (2981½)	132 (4121½)	180 (5173)	19500	46 (2482)
Zeeland	10 (139)	12 (180)	16 (196)	28 (293)	1600	8 (600)
Utrecht	14 (200)	12 (171)	17 (252)	22 (266½)	2400	1 (45)
Friesland	13 (131½)	11 (141)	16 (195½)	19 (218½)	5700	7 (444)
Overijssel	21 (334)	26 (447)	36 (638)	52 (872½)	10300	12 (787)
Groningen	12 (108)	12 (124)	20 (234)	31 (303)	4000	— (—)
Drenthe	1 (35)	1 (35)	1 (35)	3 (49)	600	— (—)
Limburg	35 (522½)	35 (575½)	43 (820)	48 (1041½)	4800	16 (693)
Nederland	364 (6537)	392 (7193)	506 (9392)	724 (12581½)	95600	168 (11544)

Voegt men hierbij de 100 locomotieven dienstdoende op de vier verschillende spoorwegbanen, welke ieder ongeveer 80 paardekrachten bezitten, dan verkrijgt men een totaal van ruim 52,000 *stoom-paardekrachten*; een bedrag, dat in verhouding tot de bevolking en uitgestrektheid door weinig Europeesche staten wordt overtroffen, terwijl het klimmend aantal stoomwerktuigen in de fabriekmatige werkplaatsen ten duidelijkste bewijst hoe deze gestadig aangroeijen. Het aantal fabriek-arbeiders staat in naauw verband met het stoomvermogen in ieder gewest, en hoe globaal die cijfers ook mogen wezen, ze zijn stellig niet van overdrijving te beschuldigen; onze locale bekendheid waarborgt ons o. a., dat in OVERIJSSSEL stellig alleen de vaste werklieden zijn in aanmerking genomen, daar het aantal landbewoners, dat zich in TWENTHE des winters

met het weven bezig houdt, het cijfer belangrijk zou doen klimmen; buitendien zijn de bazen ook niet medegerekend, en hun aantal alleen zou het totaal der handen, waaraan de fabrieknijverheid werk verschaft, reeds tot meer dan 100,000 doen klimmen. Wij dienen echter nog meer te weten, willen wij eenig begrip van onze nijverheid verkrijgen; daartoe verwijzen wij naar kaart VIII, alwaar de hoofdzetels der industrie zijn aangeduid met opgave der belangrijkste takken van bedrijf en der oorden alwaar zij te huis behooren, en te gelijker tijd vestigen wij de aandacht op een fabriek-staat, welke betrekking heeft op het jaar 1855 en alleen de hoofdzakelijkste fabriek-industrieën bevat; welligt verkrijgt dat overzigt nog eenige meerdere waarde, wanneer men het vergelijkt met de daarachter volgende opmerkingen.

Soort van Fabrieken.	N. Brabant.	Gelderland.	Z. Holland.	N. Holland.	Zeeland.	Utrecht.	Friesland.	Overijsscl.	Groningen.	Drenthe.	Limburg.	Nederland.
Scheepstimmerwerven.	27	9	205	124	12	27	119	30	103	18	1	675
Houtzaagmolens.	2	8	84	218	7	7	49	13	45	7	"	440
Touwslagerijen enz.	48	15	99	34	8	13	55	18	50	5	3	348
Zeilmakerijen.	"	"	11	37	2	"	42	8	11	4	"	115
Stoomwerktuigfabrieken.	1	"	7	6	"	1	1	1	1	"	"	18
Ijzergieterijen, ankersmederijen.	7	3	16	2	2	3	3	3	12	"	3	54
Wapenfabrieken.	1	"	11	"	1	"	1	2	"	"	2	18
Instrumentmakerijen.	10	6	13	8	"	2	8	1	"	"	2	53
Goud- en zilversmeden.	78	8	109	132	10	8	108	10	90	5	3	566
Steenhouwers en zaggers.	2	2	9	3	2	1	14	8	6	"	3	50
Steen- panne- en aardewerk-fabrieken.	73	124	160	4	12	30	71	85	41	5	69	674
Kalkbranderijen en trasmolens.	3	10	36	20	2	6	40	15	67	6	1	206
Laken- en wolfabrieken.	121	31	50	4	"	19	32	1	131	"	12	401
Katoenfabrieken.	27	34	10	21	10	20	19	87	2	4	7	241
Linnenfabrieken, vlas en hennep.	54	6	65	4	8	15	18	5	11	1	11	198
Verwerijen, bleekerijen, klanderijen.	55	33	33	95	9	2	89	66	67	8	30	487
Zijde- en tullefabrieken.	3	1	1	4	"	1	"	3	"	"	2	15
Tapijt- en vloerkleedenfabrieken.	4	1	2	29	"	2	"	2	"	"	"	40
Verfmolens en fabrieken.	1	1	20	32	"	4	3	2	1	"	"	64
Meestoven en garancinefabrieken.	30	1	27	3	68	"	"	"	"	"	"	129
Chemische fabrieken.	2	4	23	21	2	7	3	5	3	1	1	72
Zeeffabrieken.	8	5	14	12	2	4	7	3	5	1	12	73
Olie-molens en fabrieken.	96	32	64	124	5	5	42	34	61	6	18	487
Zoutziederijen.	14	6	10	11	7	1	7	2	1	"	10	69
Vischzouterijen en droogerijen.	"	"	3	23	"	2	3	5	"	"	"	36
Suikerraffinaderijen.	"	"	5	22	"	"	"	"	"	"	"	27
Branderijen en likeurstokerijen.	29	16	404	23	"	2	9	9	8	4	62	566
Bierbrouwerijen en azijnfabrieken.	196	33	48	23	22	17	11	12	26	6	129	523
Koren-, pel-, grut-, chocolaad-molens.	306	165	138	188	92	22	242	92	371	102	71	1789
Cichoreifabrieken.	7	7	"	1	"	"	75	6	19	2	20	137
Tabaks-, sigaren-, snuifabrieken.	55	48	63	179	9	4	63	34	44	6	25	530
Leerlooierijen en bereiderijen.	413	71	66	30	16	17	62	34	188	14	44	955
Papiermolens en fabrieken.	3	96	16	22	"	"	1	7	"	"	12	157
Hoedenfabrieken.	18	9	7	6	4	3	6	2	11	3	9	78
Piano-, orgelfabrieken enz.	11	2	8	18	1	1	5	4	5	"	5	60
Boek- en steendrukkerijen.	32	20	46	46	10	2	34	12	14	2	4	222

Wanneer wij dezen staat doorloopen, springt dadelijk in 't oog, dat één der hoofdgegevens ontbreekt; immers al zien wij hoeveel fabrieken van de eene of andere soort er in ieder gewest zijn, wij kunnen daarnit nog geen-zins de uitbreiding dier fabrieken opmaken; daartoe zal elk onderdeel, dat onzes inziens eenige opheldering behoeft, derhalve een oogenblik onze aandacht vorderen.

Onder de scheepstimmerwerven arbeiden er ongeveer 100 uitsluitend voor de buitenlandsche vaart in NOORD- en ZUID-HOLLAND, ZEELAND EN GRONINGEN; tot aan de crisis, waarin deze tak van nationale nijverheid heden nog verkeert, bloeide hij vooral in ZUID-HOLLAND langs Maas en Lek, wat den bouw van schepen voor de groote vaart betreft, terwijl de bouw van kofschepen in GRONINGEN, vooral in de gemeenten HOOGEZAND, SAPPEMEER, VEENDAM EN PEKEL-A, te huis behoort. Het aantal werklieden wordt op 4000 begroot, geholpen door nauwelijks 150 stoom-paardekrach-

ten. — Het geheele aantal houtzaagmolens wordt bijna uitsluitend door wind gedreven; niet meer dan 300 stoom-paardekrachten werken mede. Het is opmerkelijk dat LIMBURG geen enkele zoodanige fabriek in 1855 bezat; sedert is er echter eene opgericht. — Eigenlijk zijn er slechts 292 touwslagerijen en lijnbanen, het overige aantal zijn taanderijen, touwpluizerijen enz.; ongeveer 2000 arbeiders vinden hun bestaan in deze industrie, waartoe alleen in NOORD-HOLLAND EN GRONINGEN eenig stoomvermogen wordt gebezigd. — De zeilmakerijen verkeeren tegenwoordig met de reederijen in een gedrukten toestand. — De fabrieken van stoomwerktuigen en de ijzergieterijen zijn in NOORD- en ZUID-HOLLAND van het meeste belang, als in onmiddellijk verband staande tot de scheepvaart en enkele hoofdzakelijk in grootere steden gevestigde takken van bedrijf; in deze beide provinciën houden zij bezig bijna 5500 werklieden en 600 stoempdkr., in de overige ruim

1500 personen en 530 stoompdkr. — Van de wapenfabrieken werken die van MAASTRICHT alleen met 175 arb. en 12 stoompdkr., de andere gewesten zijn in dit opzigt minder belangrijk. — De instrumentmakerijen in ons land munten niet zoo zeer uit door groote uitgebreidheid, dan wel door deugdelijk werk. — De goud- en zilversmederijen schijnen vrij wel in verhouding te staan tot het gebruik van vrouwelijke sieraden en de weelde der hoogere standen, want HOLLAND, FRIESLAND EN GRONINGEN bezitten de meeste werkplaatsen; in enkele wordt met 20 werklieden en meer gearbeid. — De steenhouwerijen verheugen zich niet in eene groote ontwikkeling, door schaarschte van knappe arbeiders. — Onder de aardewerkfabrieken vermelden wij de 60 pijpenfabrieken te GOUDA met ruim 200 werklieden en vooral de aanzienlijke aardewerk- en kristalfabriek te MAASTRICHT met meer dan 1400 arbeiders en 145 stoompdkr.; de steen- en pannebakkerijen zijn voorts hoofdzakelijk verspreid langs de groote rivieren, welke GELDERLAND, OVERIJSSSEL EN ZUID-HOLLAND doorsnijden; zij tellen meer dan 10500 werklieden, geholpen door onbeduidend stoomvermogen. De glasblazerijen in ZUID-HOLLAND, UTRECHT EN DRENTHE bezighen 450 personen. — Daar de WADDEN veel schelpen opleveren, is het getal kalkbranderijen vooral in FRIESLAND EN GRONINGEN zeer groot. — De 151 werkplaatsen van wol in GRONINGEN zijn grootendeels kammerijen van aldaar gewonnen grondstof, maar aan het hoofd der wol-industrie staat tegenwoordig NOORD-BRABANT (TILBURG, GELDORP) met 6000 arbeiders en 4—500 stoompdkr.; verder ZUID-HOLLAND (LEIDEN) met ongeveer 2000 werklieden en 120 stoompdkr.; eindelijk volgen ook LIMBURG (VAALS) EN UTRECHT, met ruim 600 arbeiders en 65 stoompdkr.; lakens en wollen dekens zijn de voornaamste artikelen. — Ten einde geene verkeerde voorstelling te geven, vermelden wij de huisweverijen van katoenen en linnen stoffen niet; daar alleen de fabriekmatige werkplaatsen zijn opgegeven, zien wij dadelijk dat aan het hoofd der katoen-industrie staat: OVERIJSSSEL (ENSCHEDÉ, ALMELO, HENGELO, OLDENZAAL, GOOR CHZ. IN TWENTHE) met 10,000 vaste werklieden en 500 stoompdkr. (1); dan volgt NOORD-BRABANT (HELMOND) met bijna

(1) Op grond van een berigt van de Kamers van Koophandel in TWENTHE durven wij deze cijfers noemen; in 1854 rekende men dat, behalve deze 10,000 vaste werklieden, nog 6—7000 personen, bij afwisseling tevens landbouwers, in de katoen-industrie werkten; ongeveer f 2,000,000 aan arbeidsloon werd uitbetaald. Toen schatte men dat er 10—11000 arbeidden voor de koloniale markten en 5—6000 voor de binnenlandse consumtie; sedert is het laatste getal sterk toegenomen, deels ten koste van het eerste.

5000 werkl. en ruim 40 stoompdkr., voorts NOORD-HOLLAND, LIMBURG, GELDERLAND (in het Graafschap), UTRECHT, ZEELAND, ZUID-HOLLAND, DRENTHE EN FRIESLAND, te zamen met 4650 arbeiders en 530 stoompdkr. De linnenvervaardiging behoort bijna overal op het platteland te huis, doch de fabriekmatige vlas- en hennepverwerking is het gewigtigst in NOORD-BRABANT (BOXTEL in de MEIJERIJ); in ZUID-HOLLAND bepaalt deze industrie zich meest tot spinnen, met name te 'S HAGE EN GOUDA; het geheele getal werklieden in de verschillende gewesten wordt begroot op 5750, bijgestaan met zeer gering stoomvermogen. — De kleërenbleekerijen van ons land zijn zeer bekend, vooral de NOORD-HOLLANDSCHE; in FRIESLAND EN GRONINGEN zijn daarentegen de blaauwverwerijen van oudsher nog al talrijk, terwijl de overige werkplaatsen, ter reeding van de vervaardigde manufacturen dienende, zoo als kalanders, verwerijen, drukkerijen en stoffenbleekerijen, meestal te huis behooren in de industriële gewesten NOORD-BRABANT EN OVERIJSSSEL. — Zijde-, tulle- en kantvervaardiging is bij ons zoo onaanzienlijk, dat het te wenschen is de in STAATSVLAANDEREN aangewende pogingen ter verlevendiging der kant-industrie vruchten mogen opleveren. — Onder de tapijtfabrieken noemen wij in de eerste plaats die te DEVENTER EN DELFT, met 530 en 500 werklieden, wegens het deugzaam en sierlijk fabricaat; voorts BREDA, wegens het belangrijk aantal werklieden, terwijl HILVERSUM ook met goed gevolg voor de binnenlandse markt werkt; met de aan dezen nijverheidstak verbonden koehaarspinnerijen, wordt het aantal werklieden op wel 2500 begroot, in OVERIJSSSEL, NOORD-BRABANT EN ZUID-HOLLAND door stoomkracht bijgestaan. — Door de ZAAANLANDSCHE industrie staat NOORD-HOLLAND aan het hoofd der verfmolens en fabrieken; slechts enkele dier fabrieken werken met een eenigzins belangrijk aantal knechts; in sommige opzigten is ons vaderland ook buitenlands gunstig bekend, met name betreft dit de loodwitvervaardiging. — De meëstoven behooren bijna alle te huis in ZEELAND, noordwestelijk NOORD-BRABANT en op de ZUID-HOLLANDSCHE eilanden, doch worden allengs verdrongen door de fabriekmatige meekrapbereiding; over 't geheel bloeit deze nijverheid in ons land, terwijl de garancine-fabrieken in ZIERIKZEE, GOES, AMSTERDAM, ROTTERDAM, TIEL en elders veel van buitenlands aangevoerde meekrap verwerken. Deze industrie houdt stellig 1200 paar handen bezig en werkt bovendien met meer dan 500 stoompdkr. Aan enkele dier fabrieken zijn aanzienlijke branderijen verbonden. — De chemische fabrieken houden zich niet alleen bezig met

de vervaardiging van reukwaters en vernissen, maar vele-
 lerlei scheikundige producten, die vroeger van buiten
 werden getrokken, ziet men thans hier te lande bereiden;
 eene lijst der verschillende bereidingen zou te uitvoerig
 voor ons bestek zijn. — De zachte zeepziederijen voor-
 zien tamelijk wel in de binnenlandsche consumtie, en
 vooral te MAASTRICHT legt men zich op de vervaardiging
 van harde zeep toe. — De oliebereiding heeft haar hoofd-
 zetel aan de ZAAAN; ook GRONINGEN EN NOORD-BRABANT zijn
 in dit opzicht belangrijk: de molens worden meestal door
 wind gedreven, doch bereids werken 600 stoempdkr. mede,
 waarvan alleen in ZUID-HOLLAND 200. — De zoutziederijen
 werken gedeeltelijk ook voor het buitenland en voorzien
 geheel in de zoo aanzienlijke binnenlandsche behoefte, ook
 voor het verbruik der talrijke werkplaatsen, visscherijen
 enz., die geraffineerd zout noodig hebben. — Vooral door
 de MONNIKENDAMMER ansjovis en bokking, staat NOORD-
 HOLLAND boven aan de lijst der vischzouterij en droo-
 gerij. — De hoofdzetel der suikerraffinaderij is AMSTERDAM
 (2000 werkl. met 850 stoempdkr.) en van verre volgt
 ROTTERDAM (30 werkl. en 50 stoempdkr.); in de laatste
 jaren werden 90—100 miljoen pond 's jaars verwerkt, en
 dus mag men deze raffinaderij onder de gewigtigste in-
 dustrietakken rangschikken. — Slechts zeer enkele bran-
 derijen werken met stoom, doch evenwel is deze nijver-
 heid hoogst aanzienlijk, vooral te SCHIEDAM met 220 ruw-
 stokerijen, die ruim 30,000,000 pond rogge- en gerste-
 meel verbruiken en ruim 300000 vat gedestilleerd ad
 100% vervaardigen, waarvan ongeveer een derde onmid-
 dellijk wordt uitgevoerd; dan volgen DELFHAVEN EN ROT-
 TERDAM ieder met ruim 50 branderijen, voorts LEIDEN,
 DELFT, GOUDA, DORDRECHT, WEESP, MAASTRICHT, VENLO,
 HOOGEZAND EN SLOCHTEREN in de provincie GRONINGEN (aard-
 appel-moutwijn). In AMSTERDAM en ook in 's BOSCH bloeijen
 de likeurstokerijen, die veel naar het buitenland afvoe-
 ren; over het geheel genomen kan men veilig rekeneu,
 dat wel 1500 werklieden er hun bestaan in vinden. —
 NOORD-BRABANT EN LIMBURG verheugen zich in een gewig-
 tig bierverbruik en tellen dan ook het grootst aantal fa-
 brieken van die soort; in AMSTERDAM werken een drietal
 hoogst belangrijke brouwerijen, grootendeels ten behoeve
 der koloniën (40—50000 vaten); de azijnfabrieken zijn
 vrij evenredig over de verschillende gewesten verspreid.
 Het gering getal korenmolens in UTRECHT trekt onze aan-
 dacht, zonder dat er eene bepaalde reden voor is op te
 geven. Over het algemeen wordt het stoomvermogen meer
 en meer toegepast, dikwerf in verband met pelmolens.

De meeste grutmolens vinden wij in het zooveel gerst
 producerend GRONINGEN; deze fabrieken gaan even als de
 windkorenmolens niet vooruit. De ZEEUWSCHE chocolaad-
 fabrieken bloeijen ook niet, maar daarentegen verkrijgt
 de rijstpellerij eene groote uitbreiding; te AMSTERDAM ver-
 werkte ééne enkele fabriek wel eens 12—15,000,000 p.
 rijst in één jaar. Bereids worden de 3000 arbeiders der
 koren-, pel-, grut- en chocolade-molens bijgestaan door
 meer dan 700 stoempdkr. — De cichoreifabrieken zijn
 vooral in FRIESLAND zeer talrijk, doch ook in GRONINGEN
 EN LIMBURG bloeit deze industrie; ruim 600 werklieden
 vinden er hun bestaan in en worden door eenige stoom-
 kracht bijgestaan. — De verwerking van tabak en de
 sigarenvervaardiging regelt zich eenigermate naar de locale
 consumtie, daar de uitvoer over het algemeen geene gun-
 stige uitkomsten schijnt op te leveren; met name de EIND-
 HOVENSCHIE tabaks-industrie maakt hierop een gunstige uit-
 zondering; aldaar en te AMSTERDAM bloeit deze tak van
 nijverheid het meest, en in het geheele land schat men
 het aantal werklieden op meer dan 3000. — De belang-
 rijke schoenen- en laarzenvervaardiging in NOORD-BRABANT
 (de *Langstraatsche dorpen* enz.) oefent invloed uit op het
 aantal leerlooierijen; DONGEN, LOON OP ZAND EN WAALWIJK
 zijn de hoofdzetels. Daar deze industrie uitsluitend voor
 binnenlandsch verbruik werkt, verheugen weinig fabrieken
 zich in eene groote uitbreiding. De huidenzouterijen
 en vellenblooterijen staan natuurlijk in verband met de
 leerlooierij. Ongeveer 1500 werklieden arbeiden in deze
 soort van fabrieken (1). — Onze vroegere papiervervaar-
 diging overleeft haar roem in zoover althans, dat het bui-
 tenland de soliditeit van fabricaat niet meer zoo als voor-
 heen waardeert; hoewel klein in getal, vervaardigen de
 ZAAANLANDSCHE fabrieken nog de grootste hoeveelheid, dan
 volgen LIMBURG (MAASTRICHT, ROERMOND, MEERSSEN) en de zuid-
 oostelijke zoom der VELUWE. Vooral in MAASTRICHT verdie-
 nen de speelkaarten- en behangselfabrieken afzonderlijke
 vermelding; voorts ontwikkelt deze nijverheid zich ook te
 's BOSCH, ROERMOND EN AMSTERDAM. Het aantal werklieden
 bedraagt ongeveer 2000 en dat der behulpzame stoempdkr.
 300—350; dit laatste getal is steeds toenemend. — De
 zijden hoeden verdrongen de vilten bijna geheel; NOORD-
 BRABANT levert de meesten; hier en daar wordt stoom-
 kracht aangewend. — Boven alle andere fabrieken van

(1) De werklieden, die in de *Langstraatsche* en omliggende dorpen
 van de schoenen en laarzenvervaardiging bestaan, worden boven-
 dien op 1700 geraamd.

muziek-instrumenten zijn die van orgels in ons land gunstig bekend; de overigen zijn van minder belang, doch nog onlangs lazen wij dat een HAAGSCH fabrikant de aflevering van de duizendste piano feestelijk herdacht; ook in LEEUWARDEN EN UTRECHT bloeit deze industrie. — Het aanzienlijk getal boek- en steendrukkerijen pleit sterk voor de ontwikkeling van den geest der Nederlandsche bevolking; zij zijn vrij gelijkmatig over de verschillende gewesten verdeeld. Alleen in AMSTERDAM verschaft de boekdrukkerij aan 600 personen werk; ofschoon deze stad in dit opzigt stellig het belangrijkste is, kan men veilig aannemen dat deze tak van nijverheid hoogst gewichtig is.

Wij mogen van dit onderwerp nog niet afstappen, al zijn wij aan het einde van onze lijst der voornaamste fabriekmatige werkplaatsen. Immers een aantal op zich zelve staande industrieën dienen nog vermeld te worden: bij voorbeeld de kopermolens op de VELUWE en de plaatsen alwaar het koper fabriekmatig wordt verwerkt, zooals te UTRECHT, 'S HAGE, EN AMSTERDAM; de metalen klokengieterij te AARLE-RIXTEL, IN NOORD-BRABANT; de bloeiende vuurhaarden-fabrieken vooral te 'S HAGE; de diamantslijperijen te AMSTERDAM met 5000 werklieden en 250 stoompdkr.; de mattenweverijen te GEMEMUIDEN en elders met 1500 werklieden; de Rijksmunt te UTRECHT met 225 personen en 47 stoompdkr.; de rijtuig- en meubelmakerijen vooral te 'S HAGE, UTRECHT, ARNHEM, te zamen ongeveer 1500 werklieden in de verschillende provinciën bezigheid verschaffende; de gewichtige fabrieken van verduurzaamde levensmiddelen, hoofdzakelijk te AMSTERDAM, 'S BOSCH EN CULENBORG; de lettergieterijen te HAARLEM, GRONINGEN enz.; het vijftigtal gasfabrieken, waaronder hoogstaanzienlijke, met honderde werklieden; de beetwortelsuiker-fabrieken te ZEVENBERGEN en elders; de fourneerzagerijen, te AMSTERDAM met stoomkracht werkende; de klompemakerijen, vooral in GELDERLAND; de bloeiende stearine- en waskaarsenfabrieken te AMSTERDAM en GOUDA; cindelijk een aantal minder belangrijke werkplaatsen in de verschillende oorden des rijks zoo als: meel- en broodfabrieken, speldefabrieken, brandspuitfabrieken buskruidmolens enz.

Is de toestand van het fabriekwezen derhalve gunstiger dan men over 't algemeen geneigd is te erkennen, niet minder verblijdend is het, dat de andere hoofdtak der nijverheid, de ambachten en handwerken, ook merkbaar vooruitgaat; al is het te bejammeren dat men in sommige gemeente-verslagen, met name dat der hoofdstad, wel eens de klagt kan hooren aanheffen over het gebrek aan bekwaame en de overdaad van onbekwame handwerkslieden;

elders, vooral in de residentie 'S GRAVENHAGE, is groote vooruitgang in netheid en goeden smaak te bespeuren. De handwerk en industrie-scholen hebben echter nog eene gewichtige taak te vervullen; hoogst belangrijk vooral, omdat een zoo aanzienlijk gedeelte der bevolking in de ambachtsnijverheid een bestaan vindt, want uit FRIESLAND o. a. wordt door de Gedeputeerde Staten opgegeven, dat nevens ruim 3700 fabriek-arbeiders ongeveer 8000 handwerkslieden aanwezig zijn; van de overige gewesten kennen wij die verhouding niet.

Nemen de mijnwerken in vele andere landen eene aanzienlijke plaats in onder de takken van nijverheid, in NEDERLAND is dit geheel anders; onder deze rubriek zijn bij ons de veenderijen en een paar steenkolenmijnen te vermelden, en met een enkel woord spraken wij daarover reeds bij de rubriek *Landbouw*. Ten slotte achten wij onze moeilijke taak volbragt, wanneer wij ter bevordering van een gelijkmatig overzicht de hoofdfabriekplaatsen van ons land opnoemen.

AMSTERDAM, metaalverwerking, machine-bouw, scheepsbouw en uitrusting, suikerraffinaderij, diamantslijperij, meelfabricatie en rijstpellerij, likeurstokerij, bierbrouwerij, goud- en zilverwerken. — ROTTERDAM, scheepsbouw en uitrusting, machine-bouw, metaalverwerking, gedestilleerd, suikerraffinaderij. — 'S GRAVENHAGE, metaalverwerking, meubel- en rijtuigfabrieken, vlasspinnerij. — LEIDEN, wolindustrie. — HAARLEM, katoen- en linnenfabricatie. — ZAANDAM (en *Zaanlandsche dorpen*) houtzagerij, olie- en papiervervaardiging, pel- en verfmolens. — SCHIEDAM (en naburig DELESHAVEN) jeneverstokerij. — UTRECHT, chemische fabrieken, metaalverwerking. — DEVENTER, tapijt- en metaalfabrieken. — ENSCHEDE, katoenweverij, spinnerij enz. — ALMELO, katoen- en linnenindustrie. — 'S HERTOGENBOSCH brouwerij, branderij, hoeden-, band- en glasfabrieken. — TILBURG, wolindustrie. — HELMOND, katoenen en wollen stoffen. — EINDHOVEN, tabak en manufacturen. — MAAS-TRICHT, brouwerij, branderij, kristal en glas, aardewerk, zoutziederij, zeep- en papier-vervaardiging. — ROERMOND, wol- en katoenindustrie. — VAALS, lakenfabrieken. — Een aantal steden met vrij aanzienlijke, doch gemengde industrie zouden nog dienen te worden genoemd; wij bepalen ons tot de volgende: GOUDA, DELFT, DORDRECHT, GRONINGEN, LEEUWARDEN EN BREDA, voor meerdere bijzonderheden naar de kaart der Nijverheid verwijzende.

HANDEL, Kaart IX.

Op 1 Januarij 1860 stond eene koopvaardijvloot van 2406 zeeschepen met 303,673 last (ongeveer 600,000 ton)

inhoud ter dienste van den handel; hieronder waren begrepen 369 driemasters van 185716 last en 42 zeestoombooten van 7170 last. Dat deze handel hoogst aanzienlijk is, zullen wij door eenige cijfers trachten aan te toonen en daartoe al dadelijk het volgend overzicht mededeelen.

Provinciën, die zeehandel drijven.	Ingeklaard geladen.		Uitgeklaard geladen.		Ingeklaard in ballast.		Uitgeklaard in ballast.	
	Schepen.	Tonnen.	Schepen.	Tonnen.	Schepen.	Tonnen.	Schepen.	Tonnen.
Zuid-Holland	3810	844697	2026	572185	66	8442	1784	298338
Noord-Holland	2706	559152	1410	298176	86	15498	1341	279836
Zeeland	112	19913	47	7754	9	866	91	12314
Friesland	570	90420	544	99183	205	35137	373	55037
Groningen	966	61474	242	12147	66	2558	871	68040
Overijssel	209	26043	55	8366	"	"	112	8873
Totaal in 1858	8373	1601699	4324	997811	432	62501	4572	722438
1857	8292	1545933	4651	1015957	491	67386	4182	669323
1856	7977	1409687	4806	952125	537	69432	3409	613143
1855	7788	1303450	4242	810126	469	81093	4203	633544
1854	7128	1154450	4533	829785	474	89632	3291	461869
1853	6392	1064233	4413	765389	491	87060	2655	449980
1852	6977	1181369	4759	819893	480	68359	2953	497532

In 1858 waren hieronder begrepen 1600 ingeklaarde sloomschepen van 535923 ton inhoud, waarvan slechts één derde de NEDERLANDSCHE vlag voerde, terwijl de zeevaart in het algemeen voor $\frac{1}{2}$ door NEDERLANDSCHE bodems wordt gedreven. Behalve het aanzienlijk getal schepen dat onze zeehavens binnenliep, kwamen in 1858 het Rijk langs de rivieren binnen:

16603 geladen schepen met 1270566 ton inhoud.	} waarvan $\frac{1}{3}$ onder Ned. vlag voer.
5286 ledige " " 216242 " "	
92 houtvloten " 12551 " "	

terwijl uitklaarden:

10779 geladen schepen met 950155 ton inhoud. }
8380 ledige " " 519984 " " }

Dat de handel zich niet alleen tot bijna alle Europeesche landen uitstrekt, maar ook regtstreeks met de meeste handelsdrijvende oorden in verbinding staat, zien wij uit de volgende opgave der geladen schepen, die vooral in de kolom tonnenmaat voldoende aantoon, met welke Rijken in 1858 het drukst verkeer ter zee plaats vond.

Land van herkomst.	Schepen.	Tonnen.	Land van herkomst.	Schepen.	Tonnen.
	(waaronder stoomvaart).			(waaronder stoomvaart).	
Groot-Britanje.	3190	681879	Hamburg.	155	22519
Noorwegen.	(1172)	(413014)	Denemarken.	(80)	(18008)
Java enz.	1284	226930		237	17752
Rusland.	(17)	(3805)	Hannover.	(13)	(2483)
Tolverbond.	308	184731		430	15830
Frankrijk.	827	132871	Italië.	(19)	(3459)
Vereenigde Staten van N. A.	(13)	(4069)	Zweden.	79	15464
Britsch-Indië enz.	603	70253		(7)	(3244)
	(35)	(13655)	Bremen.	114	13334
	390	68016	Zuid-Amerika, O. Kust.	(7)	(2305)
	(203)	(54746)	Suriname.	223	10685
	101	51903		51	9512
	(2)	(462)		41	9432
	41	24672			

Land van herkomst.	Schepen. (waaronder stoomvaart).	Tonnen.	Land van herkomst.	Schepen. (waaronder stoomvaart).	Tonnen.
Spanje.	78 (2)	8760 (1001)	Kust van Guinea.	7	1055
Turkije, Egypte.	49	8330	Oldenburg.	29	778
Peru, Chili.	15	7711	Griekenland enz.	5	753
Portugal.	49	5833	Mecklenburg.	8	728
Oostenrijk.	24 (4)	5525 (2321)	Australië.	2	642
Curaçao.	15	2408	Groenland.	2	599
China.	6	1997	Lubeck.	8	536
			O. en W. kust van Afrika.	2	271
<i>en riviervaart.</i>			België.	11820	611931
Tolverbond.	4681	656936	Hannover.	105	1699

Onze buitenlandsche zeevaart verdeelde zich in 1858 over een aantal van 46 zeehavens, waarvan de zes voornaamste waren :

		Geladen.		In ballast.	
		Schepen.	Tonnen.	Schepen.	Tonnen.
Amsterdam.	{ Ingeklaard	1964	418297	30	5435
	{ Uitgeklaard	1299	276136	768	157660
Rotterdam.	{ Ingeklaard	2675	672932	55	5739
	{ Uitgeklaard	1822	540190	1005	173023
Dordrecht.	{ Ingeklaard	365	61079	3	1297
	{ Uitgeklaard	91	19197	281	48197
Schiedam.	{ Ingeklaard	636	93835	2	1219
	{ Uitgeklaard	45	4988	412	66110
Harlingen.	{ Ingeklaard	515	86475	71	28636
	{ Uitgeklaard	363	90118	341	52705
Groningen.	{ Ingeklaard	365	19601	9	554
	{ Uitgeklaard	151	7883	299	23076

Wij gaan nu over tot de beschouwing van den handels-omzet en vangen aan met eene opsomming der voornaamste landen, waarmede NEDERLAND zoowel te land als ter zee handel drijft; zij volgen, naar een gemiddelden maatstaf over de beide laatst bekende jaren, wat de belangrijkheid der in- en uitgevoerde waarde betreft aldus:

Bij den Invoer.	Groot-Britanje.	Bij den Uitvoer.	Tolverbond.
	Java enz.		Groot-Britanje.
	Tolverbond.		België.
	België.		Java enz.
	Frankrijk.		Frankrijk.
	Rusland.		Rusland.
	Vereenigde Staten.		Vereenigde Staten.
	Britsch-Indië.		Italië.
	Hamburg.		Hamburg.
	Zuid-Amerika.		Hannover enz.
	Noorwegen.		Turkije enz.
	Italië.		Oostenrijk.

Dat die in- en uitvoeren in de laatste 10 jaren klimmend zijn, leert ons onderstaand overzicht, waarbij de omzet van goud en zilver buiten aanmerking is gelaten, omdat die te zeer afhankelijk is van bijzondere bankiersoperatiën; de cijfers zijn uitgedrukt in millioenen guldens,

doch wij moeten daarbij doen opmerken, dat hier de officiële waarde der goederen wordt opgegeven, en men deze vrij zeker met ongeveer één derde kan verhoogen om tot de werkelijke waarde te geraken.

Jaar.	Algemeene Invoer.	Invoer tot verbruik.	Algemeene uitvoer.	Uitvoer uit vrij verkeer.	Doorvoer.
1849	271	176	217	127	90
1850	275	179	226	134	92
1851	282	179	238	139	98
1852	315	197	270	154	115
1853	319	203	266	148	118
1854	339	228	290	178	113
1855	339	247	294	198	97
1856	402	285	325	212	112
1857	398	285	322	210	112
1858	383	280	323	224	100

Die handels-omzet omvat te veel artikelen dan dat wij die hier alle zouden kunnen opsommen, maar eene aanwijzing der voornaamste vinde hier eene plaats; achter de

benaming staat uitgedrukt, hoeveel procenten zij gemiddeld over eenige jaren van de geheele waarde uitmaakten.

Bij den invoer, 1851—5.			Bij den uitvoer, 1851—5.		
		1858.			1858.
Suiker	11.8	8.9	Suiker	12.1	9.2
Garen	8.8	7.4	Garen	7.1	6.8
Koffij	8.4	7.0	Koffij	7.9	10.0
Granen	6.8	8.1	Granen	5.3	4.3
Katoenen manufacturen	4.0	3.1	Boter	3.9	2.8
Wollen id	3.9	3.1	Slagtvec	3.6	3.4
Rijst	3.6	3.5	Katoenen manufacturen	4.5	3.5
IJzer	3.2	3.7	Tabak en sigaren	3.1	2.6
Hout	2.9	2.7	Kaas	3.1	2.7
Ruw katoen	2.8	2.1	Goud en zilver	3.9	2.3
Tabak en sigaren	2.8	2.9	Ruw katoen	3.0	3.3
Zaden	2.3	3.1	Vlas	2.6	2.7
Steenkolen	1.8	1.8	Indigo	2.0	1.8

De cijfers, welke ons van den NEDERLANDSCHEN handel op het buitenland bekend zijn, bevatten nog velerlei de aandacht des handelaars overwaardige opgaven, maar het groote publiek is naar wij vertrouwen voldoende ingelicht, wanneer het kan zien: van hoe groot belang die handel is en in welken bloeienden toestand hij verkeert; — welke de belangrijkste handels-artikelen zijn; — met welke landen wij het meeste verkeer en den grootsten handels-omzet hebben; — dat onze vlag daaraan een gewichtig aandeel neemt; — eindelijk dat de buitenlandsche scheepvaart zich zeer ongelijk over een zestal provinciën verdeeld en zich, vooral het tonnenghalte in aanmerking nemende, bijna uitsluitend in de zes havens AMSTERDAM, ROTTERDAM, DORDRECHT, SCHIEDAM, HARLINGEN EN GRONINGEN beweegt. De heerlijke ligging van ZEELAND blijft dus bijna ongebruikt, en dat wel niettegenstaande al de naar ANTWERPEN bestemde koopvaarders VLISSINGEN moeten voorbij varen. Eene goede ligging baat dus weinig, als handelsgeest en kapitalen niet te hulp komen.

De meerdere ontwikkeling van de scheepvaart komt bijna uitsluitend ten bate van ZUID-HOLLAND (en met name van ROTTERDAM); onderstaande opgave bewijst dit:

	Jaarlijks in 1846—50.		Jaarlijks in 1851—55.		In 1858.	
	Schep.	Tonn.	Schep.	Tonn.	Schep.	Tonn.
Binnengeloopen zijn in:						
Zuid-Holland	2479	465992	2887	587649	3810	844697
Noord-Holland	2611	432138	2444	427437	2706	559152
De overige provinciën	1614	127392	1616	142908	1857	197850
Uitgeklaard werden in:						
Zuid-Holland	1834	333440	1951	423904	2026	572185
Noord-Holland	1535	225779	1588	254071	1410	298176
De overige provinciën	961	106393	918	117690	888	127450

Het valt intusschen niet te ontkennen, dat de regtstreek-

sche aanvoeren (de zogenaamde eigen handel), het aanzienlijkst zijn te AMSTERDAM, terwijl een belangrijk deel der scheepsbeweging te ROTTERDAM aan commissie-handel en doorvoer is toe te schrijven.

Wij mogen niet van de buitenlandsche scheepvaart afstappen zonder te vermelden, dat de werking der vrije scheepvaartwetten in de eerste plaats zeer gunstig was voor een tak van bedrijf, die voor een land als het onze, dat eene uitgebreide koopvaardijvloot bezit, allergewigtigst is; wij bedoelen de buitenlandsche *vraechtvaart*, die zich steeds ontwikkelt en zich in de beide jaren 1855 en 1858 uitstrekte tot:

2117 reizen van geladen schepen, met 564957 ton in 1855.
2904 " " " " " " 498575 " " 1858.

Zij greep meestal plaats tusschen de havens van Groot-Britanje, Rusland, Italië, het Tolverbond, China, Spanje, Zuid-Amerika, België, Hamburg en Turkije.

In een beschaafd land overtreft de waarde van den *binnenlandschen* handels-omzet doorgaans die van den handel met het *buitenland* gedreven, en ongetwijfeld zou de NEDERLANDSCHE binnenhandel dus een rijk tafereel opleveren, wanneer er een volledig overzicht van kon verschaft worden, maar de bouwstoffen ontbreken daartoe ten eenenmale: toch willen wij op eenige tot de laatstbekende jaren betrekking hebbende cijfers wijzen, en vangen daartoe aan met de aandacht te vestigen op het groot aantal binnenlandsche vaartuigen, in sommige provinciën gebezigd wordende tot den vervoer der koopmanschappen, niettegenstaande de menigte straat-, kunst- en spoorwegen reeds zulk een levendig vertier onderhouden; men telde in ZUID-HOLLAND (1855)

3598 vaartuigen van 73148 ton; in NOORD-HOLLAND (1858) 1532 vaart, van 45192 ton; in FRIESLAND (1851) 5295 v. van 55570 t.; in DRENTHÉ (1858) 910 v. van 29596 t.; en in LIMBURG (1855) 891 v. van 23271 t.; van de overige gewesten zijn deze sprekende cijfers niet bekend. En dat die vaartuigen niet stil lagen, leert ons het aantal dat in 1838 sommige kanalen bevoer of door eenige bekende sluisen passeerde, zoo als: op de ZUID-WILLEMSVAART werd de sluis te MAASTRICHT gebezigd door 9557 schepen, langs den zijtak naar EINDHOVEN alleen werden 17 millioen pond goederen vervoerd; het thans tot DIEREN doorgetrokken APeldoornsche kanaal werd bevaren door 5955 vaartuigen van 149113 ton; door en langs GOUDA voeren 54815 schepen; te GORINCHEM zijn in het ZEDERIK-kanaal geschut 3645 vaartuigen; door de sluisen te SPAARNDAM passeerden 16508, door die te WREESP 12428 schepen; de kleine sluis te ZAANDAM werd door 6752 vaartuigen gebezigd; langs het kanaal van NEUZEN voeren af 2618 schepen van 148546 ton; te UTRECHT liepen binnen en losten 22031 vaartuigen van 105595 ton, te 's GRAVENHAGE 50740 v. van 554000 ton; de DEDEMSVAART werd bevaren door 9472, de WILLEMSVAART (VAN ZWOLLE NAAR DEN IJSEL) door 11345, de DRENTSCHE hoofdvaart door 3500 en de HOOGVEEENSCHÉ vaart door 8867 schepen.

Wat al die waggons, stoombooten, rijtuigen en schepen af- en aanvoerden is moeilijk op te sommen, maar wordt ons duidelijk als wij er op letten, dat alleen op de markten der GELDERSCHÉ steden werden aangebragt (1855) 154609 mud tarwe en 152554 mud rogge; dat er werd aangevoerd en gewogen:

te DELFT (1858)	645180 pond boter,	503492 pond kaas.
" GORINCHEM "	13300	338692
" GOUDA "	52130	439100
" LEIDEN "	344010	—
" ROTTERDAM "	447074	55811
" ALKMAAR "	—	4135960
" HOORN "	58547	2328239
" ENKHUIZEN "	—	648514
" MEDEMBLIK "	13826	617820
" PURMERENDE "	49059	1686332
" GRONINGEN (1855)	382847	—
" MEPPÉL (1858)	771620	—
" MAASTRICHT "	576043	92089
in de FRIESCHÉ STEDEN "	6036431	1344787

Voorts, dat op eenige der gewigtigste veemarkten werden aangevoerd in (1858):

In	Paard.	Runder.	Kalver.	Schape.	Lammer.	Varkens.
NOORD-HOLLAND	5431	83178	35362	82360	21110	69203
FRIESLAND	4081	55592	9661	34749	13295	20876
OVERIJSEL (1)	10614	43151	—	18405	—	40070
DRENTHÉ (1)	12569	23483	2977	30535	—	26909

(1) Eenige gemeenten ontbreken aan deze opgaven.

Hoewel deze opgaven geen geregeld geheel vormen, leveren zij toch vrij duidelijke bewijzen, dat er op de markten vrij wat omgaat, en als wij dan nagaan dat wij slechts een paar artikelen opnoemden en dat — hoe gewigtig de graanmarkten op verschillende plaatsen ook zijn mogen — het grootste gedeelte van deze hoofdrubriek op monster wordt verhandeld; dat — om slechts een paar onderdeelen te noemen — vlas, hennep en meekrap in het westen, turf en brandhout in het oosten des lands millioenen guldens in omloop brengen, dán beginnen wij langzamerhand overtuigd te geraken, dat er in 't geheele land vrij wat waarde wordt omgezet, ofschoon statistieke cijfers dit niet staven.

Vermelden wij thans nog met een enkel woord, hoe belangrijk de zoo naauw aan handel en scheepvaart verbonden *visscherijen* zijn. Deze splitsen zich in die binnengaats en buitengaats, te zamen — op 1000 en 400 vaartuigen — eene bemanning van 7500 koppen tellende. De ZUIDERZEE en de ZEEUWSCHE STROOMEN zijn voor den eerstgenocmden tak de belangrijkste wateren: MONNIKENDAM staat bekend als de grootste markt van ansjovis en panharing, en de vischers op de ZUIDERZEE zijn er zeker van aldaar hunne vangst te kunnen afzetten; doch deze vischerij is zeer wisselvallig. In het gunstig jaar 1858 schatte men de vangst op 500—400 millioen stuks *ansjovis* en 27—28 millioen *haringen*. De oestervangst is op TEXEL het aanzienlijkst ($2\frac{1}{2}$ mill. stuks), vooral sedert men zich op de ZEEUWSCHE stroomen of in de kreken te PHILIPPINE, GRAAUW en BRUINISSE meer op mosselbanken toelegt. Die wateren zijn ook bekend door de zoogenaamde BERGSCHÉ ansjovis, even als de FRIESCHÉ meren dit zijn wegens de rijkelijke palingvangst; eindelijk dient ook de voorheen zoo aanzienlijke zalmvischerij op de LEK enz. vermeld te worden.

De buitengaatsche vischerij is echter van meer gewigt, al is het aantal vaartuigen geringer; deze zijn daarentegen grooter en sterker bemand. De belangwekkendste tak is de groote of zoutharingvischerij, die evenwel in een staat van teruggang verkeert; want in een twaalfstal jaren ging deze vooral te VLAARDINGEN en MAASSLUIS te huis behorende haringvloot van 116 tot 95 huizen (met 1423 man) terug; daarentegen bloeit de verschharingvischerij te SCHEVENINGEN, KATWIJK en NOORDWIJK met 175 vaartuigen door 1400 koppen bemand. De kabeljaanw-, schelvisch- en schrobnetvischerij is steeds zeer onzeker, zoodat het uiterst moeilijk te bepalen is, of de laatste jaren welvaart aanbragten; is de vangst ruim, dan is de prijs gedrukt,

en in de visschersdorpen ziet men dan ook zelden weelde onder de bevolking; evenwel is deze visscherij een middel van bestaan voor velen en behoort hier dus ook vermeld te worden, even als de minder belangrijke schelpenvisscherij en de ongeveer geheel uit ons land verdwenen uitrusting ter walvischvangst en robbeslag, thans nog te HARLINGEN en PURMERENDE te huis behoorende.

Onze voornaamste visschersplaatsen zijn van het N. O. af: FINSTERWOLDE aan den DOLLART; ZOUTKAMP, NES en WIERUM aan de WADDEN; de eilanden AMELAND, TERSCHELLING, TEXEL, URK en MARKEN; VOLLENHOVE, GENEMUIDEN, HARDERWIJK, ELBURG, BUNSCHOTEN nabij den mond der EEM, HUIZEN nabij NAARDEN, MONNIKENDAM, VOLENDAM bij EDAM, en ENKHUIZEN langs de ZUIDERZEE-KUSTEN; eindelijk aan de NOORDZEE-KUST; EGMOND AAN ZEE, NOORDWIJK AAN ZEE, KATWIJK AAN ZEE, SCHEVENINGEN; ZWARTEWAAL, PERNIS en MIDDELHARNIS op de ZUID-HOLLANDSCHE eilanden, en ARNEMUI-

DEN op WALCHEREN. Ofschoon de waarde, welke deze tak van nationale nijverheid in omloop brengt niet te berekenen is, kan men toch tot het gewigtige daarvan besluiten als men o. a. weet, dat de 27 scheepjes met 150 koppen bemand, die aan de FRIESCHE kusten te huis behoorden, 1855000 schelvischen en 9500 schollen in 1858 aanbragten; dat in hetzelfde jaar 51 millioen bokkingen werden uitgevoerd en 1865454 pond verschen zeevisch werd verzonden naar buiten 's lands, en eindelijk te HARDERWIJK en ELBURG ruim 2½ millioen stuks bot werd gevangen.

Hiermede besluiten wij dit overzicht der NEDERLANDSCHE bronnen van welvaart, dat voor eenigen verrassende cijfers zal behelzen en, hoe onvolledig ook, allen kan overtuigen dat ons land in materiële ontwikkeling zijn standpunt waardig handhaaft.

FINANCIËN EN VERKEER.

(VIERDE AFDEELING).

KAARTEN X, XI XII.

Hoe schijnbaar tegenstrijdig de dubbele titel dezer afdeeling moge klinken, eene meer naauwgezette overweging zal doen uitkomen, dat er in waarheid veel verband bestaat tusschen de beide onderdeelen. Aan de hartaderen van ons verkeer te water zijn ook de rijkste bronnen gelegen, waaruit de Staat hare behoeften put; overal waar meerdere groote wegen elkander snijden, verrijzen bloeiende, vertierrijke oorden, levens centums van administratief beheer, van posterijen en van telegraphen. De administratieve heerbanen werden bij voorkeur langs de groote wegen gelegd, en waar een kunstweg de grenzen overschrijdt, moet de administratie onmiddellijk zorgen dat een kantoor wordt geopend, ten einde het verkeer niet belemmerd blijve.

Bij de behandeling der onderdeelen zal het ons nog

duidelijker worden, dat de drie kaarten dezer afdeeling gevoegelijk in ééne groep konden worden zaámgevat.

KAART X.

ADMINISTRATIEVE KAART.

THIERS zegt in zijn werk »la Propriété» dat hij na naauwgezette studie tot de overtuiging is gekomen, dat het beste belastingstelsel op de meest afwisselende grondslagen moet berusten; met andere woorden, dat het stelsel om alles, doch niet te hoog, te belasten in zijne

oogen de voorkeur verdient boven eene heffing, die slechts op enkele grondslagen zwaar drukt. Zonder ons partij te willen stellen, vermelden wij zijn gevoelen alleen om aan te toonen, dat het systeem onzer vadersen toch ook verdedigers van naam vindt; want het was immers bekend, dat onze belastingen eigenlijk op alles eenigermate drukten, terwijl onze staathuishoudkundigen zeldzaam overgingen tot het heffen van regten of belastingen, die met verbod gelijk stonden en waarvan wij de voorbeelden nog zoo ruimschoots bij onze naburen vinden: of is een regt van de driedubbele waarde geen verbod te achten om buitenlandsche eigaren te rooken, en is een hoofdelijke onslag, die, gelijk in Pruisen het geval is, tot /14000 's jaars stijgt, bijna geene prohibitie van rijkdom; wel te verstaan, als de reglementen worden toegepast.

Alvorens tot de mededeeling van cijfers over te gaan, vestigen wij den blik op Kaart X: zij vermeldt de administratieve indeeling wegens de heffing der rijks directe belastingen, regten en accijnsen; de provinciale directiën, de contrôles en de ontvangkantoren, met aanwijzing der attributen, komen er op voor. De hoofdplaatsen der directiën van de registratie en domeinen, der inspectiën en der kantoren zijn er ook op vermeld. De loop der zogenoemde liniën van toezigt, dat schrikbeeld der grensbewoners, voltooit met de heerbanen en gewichtigste land- en waterwegen de voorstelling.

Zie hier een overzicht der verdeeling, tot leidraad strekkende om het meerder of minder gewigt der directiën te beoordeelen.

DIRECTE BELASTINGEN, REGTEN EN ACCIJNSEN ENZ.					REGISTRATIE EN DOMEINEN.			
Directiën of Provinciën.	Aantal Contrôles.	Aantal Kantoren.	Aantal Commiesen.	Opbrengst in 1858.	Directiën.	Aantal Inspectiën	Aantal Kantoren.	Opbrengst in 1858.
Noord-Brabant . .	14	83	340	3.707.332	's Bosch . .	2	21	1.276.674
Gelderland	14	89	308	3.666.443	Arnhem . .	3	22	1.402.352
Zuid-Holland . .	25	85	255 (1)	11.634.642	's Hage . .	5	30	3.723.421
Noord-Holland . .	21	64	192 (2)	10.103.073	Amsterdam .	5	31	4.846.705
Utrecht	5	32	43	2.073.980	Middelburg.	2	9	831.439
Zeeland	7	43	130	1.834.008	Leeuwarden.	2	13	1.148.196
Friesland	8	57	102	3.333.766	Zwolle . . .	2	11	535.838
Overijssel	7	44	189	2.209.061	Groningen .	2	14	1.029.880
Groningen	6	48	160	2.454.858	Maastricht .	2	13	473.857
Drenthe	3	19	70	707.906				
Limburg	9	53	344	1.438.321				
11	119	617	2133	43,163,390	9	25	164	15,268,362

Men zou zich op een dwaalspoor begeven als uit dezen staat werd afgeleid, dat men de opbrengst slechts door het inwonerial had te deelen, om te weten hoeveel ieder hoofd aan belasting betaalde. Dit is niet het geval. In de Hollandsche havens worden de regten geheven van eene menigte artikelen, die ten behoeve van het gheele land worden ingevoerd; de suikeraccijns wordt genoegzaam geheel betaald te Amsterdam en Rotterdam; buiten verhouding groot is de opbrengst van het binnenl. gedestilleerd

(1) Benevens een aantal van 60 Commiesen aan 't Entrepôt geplaatst.
(2) Behalve 48 aan het Entrepôt geplaatste Commiesen.

in de fabriekoordn aan de Maas; het patentregt wegens allerlei naamlooze Maatschappijen, onverschillig waar de aandeelhouders wonen, wordt in de hoofdstad, de zetel der directie van zoovele groote lichamen, voldaan. Wij kunnen derhalve tot geen juist resultaat geraken, zonder met kennis van zaken in aanmerking te nemen wat al behoort te worden afgetrokken en bijgevoegd.

De onderlinge verhouding der provinciën, wat bevolking en opbrengst betreft, laat zich voor het overige aldus voorstellen in percenten:

Gewesten.	Bevolking.	Grondbelasting.	Person.belasting.	Patent.	Regten.	Accijnsen.	Reg. en Zegel.	Domeinen.
Noord-Brabant.	12	10.	7.5	6.5	11.	8.	6.	32.5.
Gelderland.	12	9.5	10.	6.5	10.	7.	9.	7.5.
Zuid-Holland.	19	22.	25.5	25.	44.	27.	25.	14.5.
Noord-Holland.	16	18.5	23.5	33.	22.	25.	25.	13.5.
Zeeland.	5	7.	5.	3.5	3.	3.	5.	10.5.
Utrecht.	5	6.	6.5	3.5	0.5	5.	8.	4.
Friesland.	8	11.	7.5	7.	1.5	7.5	8.	4.5.
Overijsscl.	7	4.5	4.	4.5	3.	6.	4.	2.
Groningen.	6	7.	6.	5.5	1.	5.	5.5	4.5.
Drenthe.	3	1.5	1.5	1.5	—	2.5	1.5	2.5.
Limburg.	7	3.	3.	3.5	4.	4.	3.	4.
Nederland.	100.	100.	100.	100.	100.	100.	100.	100.

Ontwifelbaar blijven de beide gewesten Zuid- en Noord-Holland het belangrijkste in opbrengst, al neemt men het bovenvermelde in aanmerking; doch als hoofdzakelijke zetelplaatsen van de kapitalisten en als centrum van het weelde-vertoon, is het volstrekt niet te verwonderen, dat Personeele belasting en Registratieregten (w. o. successie) er juist 50% van het totaal opbrengen, ofschoon de bevolking slechts één derde van het geheele Rijk telt. Dat de Patentregten, de Invoerregten en de Accijnsen er 58, 66 en 52 procenten rendeeren, is aan de reeds genoemde oorzaken toe te schrijven.

Tot eene opgave der opbrengst van de verschillende hoofd-afdeelingen der Rijksmiddelen overgaande, zullen wij de laatst bekende officiële cijfers mededeelen; zij betreffen de werkelijke ontvangsten in 1860 of 1861.

Grondbelasting	} dus Directe belastingen in 1861.	}	f 10,370,941
Personeele belasting			" 7,185,304
Patenten			" 2,938,932
Accijnsen in 1861.			" 18,437,364
In- en Uitgaande en Scheepvaartregten in 1861.			" 5,354,726
Waarborg op goud- en zilverwerken in 1861.			" 258,579
Zegel, Registratie, Hypotheken en Successie in 1861.			" 12,569,299
Domeinen in 1860.			" 1,155,263
Posterijen in 1861.			" 2,001,033
Telegraphie in 1860.			" 302,393
Loterij in 1861.			" 412,445
Jagt en Visscherij in 1860.			" 111,862
Dus opbrengst in totaal			f 61,098,141
Voor 1862 geraamd op			f 59,158,097
Daarbij te voegen: verschillende ontvangsten, renten, uitkeeringen en koloniaal batig slot, te zamen . . .			f 27,339,391
Totaal der geraamde ontvangsten voor 1862.			f 86,497,488.

De raming der ontvangsten voor 1862 bedroeg daar-entegen:

Huis des Konings.	f 900,000.	} f 85,681,261
Hooge Collegiën.	" 548,775.	
Buitenlandsche Zaken.	" 487,432.	
Justitie.	" 2,958,528.	
Binnenl. Zaken. a Gewoon.	" 7,271,582.	
b Spoorwegen.	" 10,000,000.	
Hervormde Eeredienst.	" 1,770,244.	
Roomsche-Katholieke Eeredienst.	" 666,635.	
Marine.	" 9,083,589.	
Financiën. a Schuld.	" 30,799,502.	
b Beheer.	" 6,644,188.	
Oorlog.	" 12,836,000.	
Koloniën.	" 1,664,786.	
Onvoorziene uitgaven.	" 50,000.	

De rente der staatsschuld vordert alleen meer dan 30 millioen en het nominaal kapitaal der schulden beloopt volgens de laatste begrooting:

2½ pct.	f 690,927,970
5 "	105,527,012
5½ "	16,813,000
4 "	216,086,600

Eene ontleding van sommige belastingen brengt menige bijzonderheid onder het oog, die voor den beoefenaar der statistiek van belang is. Onder de gebouwde eigendommen telt men thans 550,050 belastbare en 26,199 onbelastbare perceelen, op eene zuivere jaarlijksche opbrengst van f 27,000,000 begroot; van de ongebouwde eigendommen (landbezittingen) zijn 5,950,507 perceelen, van 5,153,559 bunders oppervlakte, belastbaar en 52783 onbelastbaar, en de jaarlijksche zuivere opbrengst wordt op f 44,580,000 begroot. Volgens de personeele belasting telt men met 1861 in ons land 652,025 bewoonde perceelen, waarvan 257,706 beneden de termen van belastbaarheid (in 1845, 541,000 en 195,800) benevens 12160 pakhuisen en bergplaatsen; de gezamentlijke huurwaarde der belaste perceelen bedroeg in het Rijk ongeveer f 50,000,000; van deze perceelen bezitten niet meer dan 14—1500 stuks eene huurwaarde van f 1000 of daarboven; in al die perceelen was eene belastbare waarde van mobilair aanwezig van ruim f 90,000,000, waarvan in Holland alleen bijna de helft. Ruim 51000 dienstboden

der 1ste klasse werden in de belasting betrokken, terwijl buitendien nog 17000 tuinlieden, dienstmeisjes, werkboden en huisbewaarders werden aangegeven. Het aantal paarden van weelde bedraagt ruim 3100, buitendien werden gebezigt 1100 doctorspaarden, 22800 paarden door landbouwende personen onder den zadel of voor rijtuigen van weelde, ongeveer 10000 paarden door rijtuigverhuurders en voerlieden, cindelijk 26—27000 paarden in fabrieken of vóór schuiten. Voorts vermeerderde het aantal aanslagen der patenten van 1846 tot 1858, van 521,000 tot 553,500.

Wat de accijnsen betreft deelen wij enkel mede, dat de sterke-dranken alleen een derde deel van het geheele bedrag afwerpen, terwijl de brandstoffen de grootste vermeerdering hebben ondergaan.

Bij de indirecte belastingen trekt o. a. het zegelregt der advertentiën de aandacht; dit vermeerderde van f 51,000 in 1846 trapsgewijze tot f 52,000 in 1859.

Het successie-regt wisselt natuurlijk sterk af, want soms geeft een enkele hoedel aan een zeker jaar een belangrijk overwigt; van 1854 tot 1857 bedroeg het actief der nalatenschappen in ieder dier jaren respectievelijk 45,44,58 en 46 millioen, het passief telkens tusschen 3 en 4 millioen; in het laatste dezer jaren was het actief aldus te ontleden: 12,8 millioen aan waarde van onroerende goederen, 11,7 mill. binnenlandsche fondsen, 6,8 mill. buitenlandsche fondsen, 8 mill. schuldvorderingen, 5 mill. roerende goederen, 2,1 mill. contanten, voorts tienden, actiën in maatschappijën, schepen enz. Opmerkelijk is het, dat de verhouding der onderdeelen jaarlijks meestal dezelfde is. De opbrengst van dit regt wisselde af van f 2,050,000 in 1849, tot f 3,768,000 in 1858.

Gebood de ruimte geen beperking, dan zou de nauwlettende beschouwing onzer geldmiddelen nog menig belangrijk feit in het licht kunnen stellen; thans gaan wij over tot

KAART XI.

POSTERIJEN EN TELEGRAPHIE.

Deze kaart vermeldt in de eerste plaats de namen aller postkantoren en hulpkantoren, en wijst teven het aanzienlijk getal bestelhuizen en brievenbussen door zwarte stippen aan; de postritten en bodenloopen, de verzendingen

met spoorwegen, diligences, stoombooten en vaartuigen zijn er op verschillende wijzen op aangeduid, en met onverholten genoegen bespeurt men, dat het postverkeer over ons geheele land een net met digte mazen spant. Voorts komen er op voor al de telegraaph-kantoren, met aanduiding van hunnen werkkring, benevens de tegenwoordig in gebruik zijnde lijnen. De afstand der verschillende post- en telegraaph-kantoren onderling maakt deze kaart tot eenen bruikbaren afstandswijzer, daar de berekeningen door het departement van oorlog in 1862 vastgesteld, zijn gevolgd. Eindelijk toont een afzonderlijk teeken de steden en sterkten aan, alwaar volgens de jongste formatie garnizoenen of detachementen zijn gevestigd. De rigting der ontworpen en in uitvoering zijnde spoorweglijnen gaf stof tot een afzonderlijk overzigtkaartje aan den regtervoet der groote kaart.

A. POSTERIJEN.

In 1861 werden er 2367 ambtenaren door het Rijk bezoldigd en het vervoer had plaats over:

5554,50	Ned. Mijlen postritten	} te zamen 19450 Ned. Mijlen, tegen 6247 in 1850.
9058,50	» bodenloopen	
1511.	» spoorwegen	
2854,75	» postwagens	
2491,75	» stoombooten	

Met de middelen tot vervoer vermeerderden ook de verzendingen; het aantal binnenlandsche brieven klom van 4½ millioen in 1848, tot 13½ millioen in 1861; der buitenlandsche van 1½ millioen tot 4½ millioen; het totaal aantal portbetalende brieven van 6½ millioen tot 19½ millioen. Ook de geldverzendingen met postwissels stegen van slechts f 88,000 in 1850 tot ruim 1½ millioen in 1860; terwijl boven en behalve dit alles, meer dan 6 millioen stuks nieuwsbladen en gedrukte stukken werden verzonden.

De inkomsten der posterijen stegen dan ook niettegenstaande de groote portvermindering van ruim 15 ton gouds, tot boven de 2 millioen gulden.

Het aantal postkantoren bedraagt wel is waar slechts 121, doch de doeltreffende inrigting der meeste hulpkantoren verschaft daarvoor eene uitmuntende vergoeding, terwijl zij kosten besparen en de administratie vereenvoudigen.

B. TELEGRAPHIE.

Even als bij de posterijen strekken de ontvangsten niet bepaald ten bate der schatkist, daar briefport en seinkosten geen

belastingen zijn; maar hoofdzakelijk worden de opbrengsten ter verbetering en uitbreiding der beide vervoermiddelen aangewend. Het toenemend gebruik dat van de telegraaflijnen wordt gemaakt — 265773 berigten in 1858, 413445 in 1860 — veroorloofde dan ook het aantal kantoren van 53 op 54 te brengen, het personeel van 158 tot 205 te vermeerderen, de draden van 2675 tot 3526 (1) Ned. mijlen te verlengen; voorzeker eene aanzienlijke uitbreiding in 2 jaren. De inkomsten welke in 1860 f 302,000 bedroegen, werden echter door de uitgaven met ruim f 77,000 overschreden.

De voortdurende toeneming noopt ons te herinneren, dat wij dit in het midden van het jaar 1862 schrijven.

KAART XII.

VERKEERWEGEN.

Als het ware ongemerkt zijn wij tot dit laatste onderdeel der Vierde Afdeling genaderd; ook hier kunnen wij kort zijn, want de kaart zelve is naar ons inzien zowelsprekend, dat lange uitweidingen overbodig voorkomen. Inmers het was de bedoeling een overzicht der verkeerswegen te geven, en met welgevallen bespeurt men, hoe bijna ieder plekje van ons land toegankelijk is gemaakt; de roode lijnen, die alle kunstwegen vertegenwoordigen, slaan een dicht net over verreweg de meeste gewesten en de bevaarbare rivieren en kanalen voltooiën niet alleen de onderlinge verbindingen, maar breiden zich soms tot verwijderde streken uit, waar nog geen kunstmatige landwegen zijn doorgedrongen. Te zamen vormen zij een schoon geheel, onwillekeurig tot de overtuiging leidende, dat het niet te verwonderen is, de behoefte aan spoorwegverbindingen hier te lande minder gevoeld werd dan in landen alwaar niet zooveel is ten koste gelegd aan een in alle jaargetijden ongestremd verkeer.

Voortdurend breiden de kunstwegen en kanalen zich uit, jaarlijks worden tonnen gouds niet alleen aan onderhoud en verbetering, maar ook tot nieuwen aanleg besteed en de bevredigende aanblik, die de overzichtskaart ons biedt, doet bijna bewondering voor de krachtsinspanning onzer landgenooten geboren worden, wanneer wij nagaan van

(1) Juist zoo lang als de postritten.

hoe jonge dagteekening dat net van verkeerswegen is. Een chronologisch overzicht moge dit staven.

- 1435. De weg van Utrecht naar de Bildt met keijen belegd.
- 1532. De weg van Leeuwarden naar Rijperkerk wordt bepuind (1).
- 1540. De weg van Veere naar Middelburg begonnen met klinkers te bestraten (eerst tot Zanddijk).
- 1630. De weg van Leeuwarden over Francker naar Harlingen wordt bepuind, en het schijnt dat men toen reeds in Groningen de paden langs de trekvaarten begon te bepuinen.
- 1646. Voltooiing van den weg van Veere naar Middelburg, en
- 1649. Voortgezet tot Vlissingen.
- 1660. De wegen van Goes naar Kloetinge en naar 's Heer-Arendskerke met klinkers gedekt.
- 1665—90. De weg van 's Hage naar Delft van keijen gelegd, in 1775 door klinkers vervangen.
- 1665. De straatweg van 's Hage naar Scheveningen aangelegd.
- 1668. De klinkerweg tusschen Hoorn en Enkhuizen voltooid.
- 1672. De straatweg van Zierikzee naar Nieuwerkerk aangelegd.
- 1680. De straatweg van Rotterdam naar Gouda aangelegd.
- 1684. Klinkerstraat tusschen 's Hage en Loosduinen gelegd.
- 1700—1748. De Bezuidenhoutsche weg aangelegd.
- 1741—44. De weg van 's Hertogenbosch tot Best bestraat; eerst in 1818 tot Eindhoven doorgetrokken.
- 1750. Rijweg van Amsterdam naar Amstelveen aangelegd.
- 1761. De weg van Arnhem naar Nijmegen bestraat.
- 1767. De puinweg van Amsterdam naar Haarlem bestraat.
- 1778. De weg van Amsterdam naar Ouderkerk bestraat.
- 1805. De weg van Brielle naar Hellevoetsluis bestraat.
- 1807. Voltooiing van den straatweg van Rotterdam naar Delft.
- 1807. Voltooiing van den straatweg van Haarlem naar 's Hage.

(1) Een goed begin; men wachtte echter 3 eeuwen vóódat doortastende verbeteringen aan de wegen dezer provincie werden aangebragt.

1809. Voltooiing van den straatweg van Utrecht over Amersfoort naar Apeldoorn.

1815. De straatweg van Breskens naar Aardenburg en over Sluis naar de grenzen aangelegd.

Geheel volledig moge deze opgave niet zijn, omdat hier en daar welligt in het midden der vorige eeuw reeds proeven met den kunstmatigen aanleg van wegen schijnen te zijn genomen: wij houden ons evenwel overtuigd, dat er niet zooveel aan ontbreekt, of ons beweren, dat het gros der kunstwegen van late dagteekening is, blijft waar en in 1814 werd de totale lengte der straatwegen op slechts 88 uren begroot. Dadelijk nadat ons land tot een Koninkrijk was hervormd, zien wij dan ook de handen krachtig aan het werk slaan; de Staat gaf het voorbeeld: in 1817 werd Utrecht door straatwegen met Amsterdam, Leiden, Gorinchem en Deventer verbonden; eerst vijf jaar later kon men in Overijssel besluiten dien laatsten tak tot aan de oostelijke grenzen voort te zetten; in Groningen werd niet vóór 1824 en in Friesland eerst in 1829 met den aanleg van straat- en grindwegen een begin gemaakt.

Het Rijk trachtte vóór alles in de noodzakelijkste behoeften te voorzien; daarom zijn op de kaart de rijksstraatwegen door dikker roode lijnen onderscheiden van de andere straat- en kunstwegen; eerst jaren later volgden de provinciale besturen, weder veel later de gemeenten en de particulieren.

Dit zij genoeg wat de landwegen betreft; alleen merken wij op, dat de kaart uit den aard der zaak, al ware het alleen om de kleine schaal, op geene volledigheid aanspraak durft maken.

Met de waterwegen is het eenigzins anders gesteld; de gewigtigsten zijn veelal van lateren oorsprong — het groote Noord-Hollandsche kanaal, de Zuid-Willemsvaart, het Voornsche kanaal, de Dedemsvaart, de Noord-Willemsvaart, het Zederik-kanaal, het Grift-kanaal, het kanaal van Terneuzen naar Gent enz. — doch verreweg de meeste binnenlandsche vaarten bestonden reeds op het einde der vorige eeuw; onder anderen waren Noord- en Zuid-Holland in 1660 reeds in het bezit van een tamelijk volledig net van waterwegen; in de 16de eeuw bezat Friesland reeds verscheidene trekvaarten; Dockum en Groningen werden in 1634 tot 1636 door eene vaart vereenigd, terwijl het kanaal van Groningen naar Winschoten in het laatst der 17de eeuw werd gegraven; de Drentsche hoofdvaart begon men in 1769 te graven. Wel is waar be-

greep men de belangen toen anders dan nu; de zeehandelssteden meenden zich het best van de winsten eener eerste en tweede hand te gelijktijd te kunnen verzekeren, wanneer zij zich afsloten; aldus omgordde b. v. Hoorn zich met een stelsel van zoogenaamde overhalen, die de nadering der stad met vaartuigen van noemenswaardige grootte uit het hart van West-Friesland onmogelijk maakte, en op eene menigte plaatsen zien wij die gewrochten van den ouden tijd nog aanwezig of slechts langzamerhand vervangen door doeltreffende sluiswerken. Nog is de spreuk »als het mijne huren wél gaat, dan gaat het ook mij wél,» niet in aller overtuiging gevestigd, doch voorheen schijnt men vrij algemeen van oordeel te zijn geweest, dat algemeene bloei en gezamenlijk welvaren ondenkbaar waren. De ontzaggelijke sommen, die Nederland aan zijne waterwegen heeft besteed, hebben inmiddels ruimschoots rente afgeworpen; de bloei van Drenthe de ontwikkeling van Groningen, Friesland en andere gewesten zijn waarborgen, dat in dit opzigt nog niets te veel werd gedaan. Tal van breede stroomen doorsnijden ons land en leerden reeds vroeg de gemeenschap te water op prijs stellen; een veel grooter aantal kanalen en vaarten bevordert dat onderlinge verkeer en de rijke veenbeddingen in de Noord-oostelijke deelen van het rijk maakten het aan den ondernemings-geest mogelijk ook dáár leven te scheppen; buitendien zijn een niet gering aantal steden en plaatsen door havens en kanalen met de zee of de rivieren verbonden, en toch zijn de bewoners nog niet tevreden; de behoeften van den tegenwoordigen tijd eischen meer! — De vergrooting van het charter der schepen, de onvermijdelijke wensch naar tijdbesparing en dus naar den naasten weg, de betreurenswaardige verzandingen onzer riviermonden en zeegaten vragen nieuwe geldelijke opofferingen, nieuwe toepassingen der wetenschap: de doorgraving van Holland op zijn Smalst en van Holland's Hoek is de eisch van den tegenwoordigen tijd.

De gelegenheid bood zich aan, eene schets te leveren van den loop der inundatieliniën en wij grepen die aan; dat daartoe deze kaart werd gekozen, is toe te schrijven aan den wensch met een oogopslag te doen zien, in welk verband zij tot de belangrijke verkeerwegen staan. Om een geheel te vormen, werden op hetzelfde blad de versterkte steden, vestingen, forten en batterijen van eenig gewigt vermeld.

GODSDIENST, ONDERWIJS.

(VIJFDE AFDEELING).

K A A R T E N XIII, XIV, XV.

Onze arbeid voert ons thans op een geheel ander terrein; onpartijdigheid gebiedt ons hier niet te veel in beschouwingen te treden, maar ons hoofdzakelijk met den feitelijken toestand bezig te houden. Aan het slot dezer afdeeling is eene Geschiedkundige kaart gevoegd, welke wij niet misplaatst achten, al strekt deze Atlas vóór alles om den huidigen staat aanschouwelijk voor te stellen; het is immers niet ongebruikelijk bij het beëindigen van eene zekere taak een blik te slaan op den afgelegden weg.

GODSDIENST (Kaart XIII).

De kaart heeft tweërlei strekking; zij doet ons bij den eersten oogopslag de verhouding tusschen de Protestantsche

en Roomsch-Katholieke bevolking in de verschillende gewesten kennen, en bij nadere beschouwing kan men ontwaren in welke oorden gemeenten van de verschillende kerkgenootschappen zijn gevestigd; met de meeste zorg heeft men getracht om allen aan te duiden en vertrouwt in ieder geval dat het geleverde voldoende is om een juist overzicht te verschaffen; plaatsgebrek verbood de namen van de kleinere gemeenten te vermelden.

Hoewel de Protestanten de meerderheid uitmaken, is Nederland niet zoo als Groot-Britanje, Zweden, Noorwegen of Denemarken een protestantsche staat, immers telde men in 1860 tegen 1,976,000 Protestanten, 1,254,000 Roomsch-Katholieken, en 65,000 Israëlieten. Over de provinciën verdeelt zich die verhouding als volgt:

PROVINCIEËN.	In procenten.			AANTAL GEMEENTEN.									
	Protest.	R.-Kath.	Israël.	N. Hervormd.	Ev. Luthersch.	Hersteld Luth.	Doopsgez.	Remonstr.	Waalſche.	Engelsche.	Christ. Afges.	R.-Kathol.	Oude Klerczy.
Noord-Brabant	11½	88	½	93	5	"	"	"	2	"	15	239	"
Gelderland	61	38	1	187	10	"	4	"	2	"	25	125	1
Zuid-Holland	73½	24½	2	201	11	1	3	15	5	1	34	87	10
Noord-Holland	67½	27½	5	160	12	5	40	4	2	1	9	102	10
Zeeland	73½	26	½	101	6	"	4	"	1	2	14	34	"
Utrecht	62	37	1	67	3	"	1	2	1	"	7	41	4
Friesland	90	9	1	204	3	1	41	1	1	"	37	29	"
Overijſſel	66½	32	1½	70	2	1	12	"	1	"	17	60	"
Groningen	90½	7½	2	152	6	"	15	"	1	"	50	13	"
Drenthe	93½	4	2½	48	"	"	"	"	"	"	18	6	"
Limburg	2½	97	½	14	2	"	"	"	1	"	"	182	"
Nederland	60	38	2	1297	60	8	120	22	17	4	226	918	25

De meeste Protestantsche gemeenten worden door een enkel predikant bediend, eenige tellen echter meer leeraars, andere zijn slechts als bijgemeenten te beschouwen; bij de Katholieken zijn geestelijken van verschillende rangen werkzaam: — het zal dus gepast wezen, nadere ophelderingen te geven.

De 1297 Nederduitsch-Hervormde gemeenten bezitten 1549 predikanten; de namen der gemeenten met meer dan één bedienaar volgen hier alphabetisch: Aalten 2, Alkmaar 4, Almelo 2, Amersfoort 4, Amsterdam 28, Arnhem 6, Apeldoorn 2, Barneveld 2, Bellingwolde 2, Bergen op Zoom 2, Oud-Beijerland 2, Blokzijl 2, Bolsward 2, Z. Bommel 2, Breda 5, Brielle 5, Charlois 2, Coevorden 2, Culenburg 2, Delft 5, Deventer 4, Dockum 2, Doesborg 2, Dordrecht 8, Dragten 2, Edam 2, Elburg 2, Enkhuiſzen 5, Enschede 5, Francker 2, Goes 5, Gorinchem 5, 's Gravenhage 11, 's Gravenzande 2, Groningen 9, Haarlem 7, Harderwijk 5, Harlingen 4, Hasselt 2, Hattem 2, Helder 5, 's Hertogenbosch 5, Heusden 2, Hoogeveen 2, Hoorn 4, Kampen 5, Leerdam 2, Leeuwarden 7, Leiden 9, Lochem 2, Loppersum 2, Maassluis 5, Maastricht 5, Medemblik 2, Meppel 5, Middelburg 7, Middelbarnis 2, Monnickendam 2, Naarden 2, Nijkerk 5, Nijmegen 4, Oost-Zaandam 2, Oudewater 2, Purmerende 2, Rhenen 2, Rotterdam 15, Schiedam 4, Schoonhoven 2, Sliedrecht 2, Sneek 5, Steenwijk 2, Tholen 2, Tiel 2, Utrecht 10, Varsseveld 2, Veendam 2, Veenendaal 2, Veenhuizen (kol.) 2, Vianen 2, Vlaardingen 5, Vlissingen 5, Vollenhoven 2, Wageningen 2, Weesp 2, West-Zaandam 2, Winschoten 2, Winterswijk 5, Woerden 2, Workum 2, IJsselstein 2, Zeijst 2, Zierikzee 4, Zutphen 5, Zwartsluis 2, Zwolle 6.

Van de 60 Evangelisch-Luthersche gemeenten zijn 11 bijgemeenten zonder predikanten: onder de 49 kerkelijke gemeenten bezitten enkele meer dan één leeraar, als: Amsterdam 6, 's Gravenhage 5, Leiden 2, Rotterdam 5, Utrecht 2. — Onder de Hersteld Evang.-Luthersche gemeenten telt alleen Amsterdam meerdere dienstdoende predikanten, en wel 4.

De 120 Doopsgezinden gemeenten hebben 126 predikanten; meer dan één leeraar bezitten: Aalsmeer 2, Amsterdam 5, Giethoorn 2, Groningen 2, Haarlem 5, Leeuwarden 2, Middelburg 2; — Edam, Molkwerum, Pekela en Vlissingen hebben geen afzonderlijke leeraars.

De 22 gemeenten der Remonstrantsche broederschap bezitten 24 predikanten; Amsterdam telt 2, Gouda 2, Rotterdam 5 predikanten; Nieuwpoort is kortelings vervallen en bezit dus geen leeraar.

Van de 17 Waalſche gemeenten hebben de volgende meer dan één leeraar: Amsterdam 4, 's Gravenhage 5, Leiden 2, Rotterdam 5.

De Engelsche en Schotsche gemeenten zijn gevestigd: te Amsterdam eene Engelsche Presb. gem. met 2 predikanten; te Middelburg eene dito met een predikant, die ook de Vlissingſche gemeente bedient; te Rotterdam eene Engelsche en eene Schotsche Presb. gemeente, ieder met een predikant. Bovendien bezitten Amsterdam en Rotterdam elk eene Eng. Episcopale gemeente, ieder met een leeraar.

De 918 Roomsch-Katholieke gemeenten hebben het volgend aantal dienstdoende geestelijken: 890 pastoors en desservanten, 28 rectoren en 556 kapellaans, vicarissen en adſistenten; totaal 1474.

Slechts weinig plaatsen bevatten meer dan éene paro-

chie en bezitten dus meer dan één pastoor; het zijn in het Aartsbisdom van Utrecht: Amersfoort 2, Arnhem 2, Bolsward 2, Leeuwarden 2, Utrecht 6, Zwolle 2. — In het Bisdom van Haarlem: Alkmaar 2, Amsterdam 11, Delft 2, Gouda 2, 's Gravenhage 4, Haarlem 5, Haarlemmermeer 2, Hoorn 2, Leiden 5, Rotterdam 4, Schiedam 2. — In het Bisdom van 's Bosch: 's Hertogenbosch 4, Nijmegen 4, Tilburg 5. — In het Bisdom van Breda: Breda 5, Oosterhout 2. — In het Bisdom van Roermond: Maastricht 4, Roermond 5, Sittard 2.

De 25 kerkelijke gemeenten der Oud-Bisschoppelijke Klerozij worden bediend door even zoo veel pastoors en 2 kapellaans.

Het kerkbestuur van ieder der Protestantsche genootschappen, — met uitzondering der Doopsgezinden, die geene centrale directie hebben, — berust in handen eener vergadering van afgevaardigden, Synode genaamd. Voorts zijn de belangen van de gemeenten der Hervormden toevertrouwd aan provinciale collegiën in de hoofdsteden (11); deze zijn verdeeld in klassen (45), waarvan de hoofdplaatsen op de kaart zijn aangeduid; eindelijk in ringen (158), ieder van 5 tot 25 gemeenten bevattende. Het Evangelisch-Luthersch kerkgenootschap telt 7 ringen.

Nederland is als Roomsche-Katholieke provincie verdeeld in 5 diocesen, namelijk het Aartsbisdom Utrecht en de daaraan onderhoorige bisdommen van Haarlem, 's Bosch, Breda en Roermond, waarvan de grenzen op de kaart zijn aangeduid; deze bisdommen zijn weder afgedeeld in dekenaten (61), wier hoofdplaatsen mede aldaar zijn vermeld. Met inbegrip der in kerkelijk bestuur en bij seminariën geplaatsten telt men ongeveer 1800 R. K. geestelijken.

Eindelijk blijft nog over te vermelden dat de Israëlieten in ons land bezitten 14 hoofdsynagogen, 72 ringsynagogen en 72 bijkerken.

Bij gebreke van latere officiële opgaven vermelden wij hoe de bevolking in 1858 naar de godsdienstige gezindten was verdeeld:

Nederduitsch-Hervormd.	1,818,327	Remonstranten.	5,214	
Fransch of Waalsch	„	8,122	Hernhutters.	311
Engelsch of Presbyt.	„	545	Christelijk-Afgescheid.	51,963
Schotsche gemeente.	111	Roomsche-Katholieken.	1,224,198	
Anglik. Episcopalen.	493	Oud-Roomsehen.	5,427	
Evangelisch-Lutherschen	56,982	Grieken.	24	
Hersteld- „	„	9,643	Nederl. Israëlieten.	61,227
Doopsgezinden.	41,564	Portug.	„	3,449

ONDERWIJS, WETENSCHAPPEN (Kaart XIV).

Sedert meer dan een halve eeuw was Nederland bekend wegens de gelukkige regeling van het lager onderwijs; of de nieuwe wetgeving geheel aan de eischen van den tijd beantwoordt, blijve aan het oordeel van deskundigen overgelaten, doch het is in ieder geval zeker, dat de ontwikkeling der volksklassen door regering en natie op hoogen prijs wordt gesteld, en die overtuiging boezemt ieder regtschapen vaderlander vreugde in. Teregt heeft de wetgever zich in de eerste plaats met het lager onderwijs bezig gehouden; immers de meer beschaafde baant zich alligt zelf een weg, maar voor de belangen van het in dit opzigt onmondige volk dient te worden zorg gedragen. De ware vrijheidszin der Nederlanders heeft reeds vroegtijdig begrepen, dat ieder individu, om zoo te zeggen op zijn eigen beenen moet kunnen staan, met eigen oogen moet kunnen zien, wil het werkelijk een onafhankelijk standpunt bewaren; daartoe moet het lager onderwijs in de eerste plaats strekken en velen betreuren het dus dat men, uit dat oogpunt beschouwd, niet verder is gegaan in de zorg voor de opleiding, door het schoolbezoek gedurende een zeker aantal jaren verpligtend te stellen. De dwang moge voor het oogenblik onaangenaam schijnen, binnen een betrekkelijk kort tijdsverloop is de geheele natie daarentegen zelfstandiger, onafhankelijker dan de naburige, die niet aan zulk eene verpligting was gebonden. Iedereen, die Saksen of Pruissen doorkruist, niet doorvliegt, maar zich bezig houdt met lieden uit alle standen, het niet beneden zich acht om het ware volkskarakter te bestuderen, zal met ons bespeurd hebben, hoe gezellen en landlieden over zaken en toestanden durven en kunnen oordeelen, waarvan die minder ontwikkelde klassen bij ons geen denkbeeld hogenaamd bezitten.

Het lager onderwijs lgt dus bij dit overzicht ook het eerst aan de beurt; de cijfers zijn ontleend aan het eerste jaar van het in werking treden der nieuwe wet (1857), zij geven dus van zelve aanleiding om indien men wil latere uitkomsten te vergelijken.

De onderstaande staat brengt ons eenigermate op de hoogte der zaak; in de laatste kolommen vindt men tevens het aantal gymnasiën en latijnsche scholen met de docenten en leerlingen vermeld.

Provinciën.	Lagere scholen.	Onderwijzers.	Scholieren.	Scholieren op 100 zielen (1).	Kosteloos onderwezenen in percenten.	Gymnasiën en Lat. scholen.	Docenten.	Leerlingen.
Noord-Brabant	425	927	49460	12.07	29.8	12	31	214
Gelderland	442	894	54094	13.65	32.3	14	44	242
Zuid-Holland	484	1356	67540	11.04	46.3	9	59	366
Noord-Holland	510	1272	57575	10.62	48.6	5	25	167
Zeeland	160	338	19253	11.61	32.6	2	7	33
Utrecht	159	403	17319	10.87	41.7	2	12	96
Friesland	370	643	38978	14.54	31.7	7	17	117
Overijssel	245	501	32025	13.70	26.8	7	27	219
Groningen	255	442	31209	15.26	34.7	2	14	121
Drenthe	146	205	14008	15.10	18.8	2	8	79
Limburg	226	410	24868	11.65	27.0	1	16	148
Nederland	3422	7391	406329	12.32	36.0	63	260	1802

Sedert 1852 vermeerderde het aantal scholen met 50, dat der onderwijzers met meer dan 200, dat der scholieren met 8—9000; er is dus vooruitgang (vooral is het grooter aantal onderwijzers verblijvend), doch het is de vraag of die wel algemeen is, en de beantwoording valt ontkennend uit; immers in 1852 telde men in Overijssel 37752 leerlingen en vijf jaren later slechts 52023; toen stond die provincie verreweg het gunstigst en sedert is zij tot een lager rang gedaald. Vanwaar die schrikverwekkende teruggang? vraagt men met regt, en zoo wij ons niet bedriegen is de opheffing der schoolbelasting in 1855 de oorzaak; ongeveer 6000 kinderen werden vroeger meer ter schole gezonden «omdat de ouders er toch eene kleinigheid (f 2,50) voor moesten betalen.» Is dit voorbeeld niet sprekend genoeg om de volksmassa dus in dat opzigt voor onmondig te houden?

Ons overzigt betreft al de lagere scholen, zoowel de openbare als de bijzondere, en het moet dus wel bevreemding wekken, dat de verhouding der leerlingen tot de totale bevolking zoo uiteenloopt, want al vinden wij vele der ontbrekende kinderen in Holland, Utrecht enz. op de kost- en dagscholen (pensionaten) terug, toch vergoedt dit de ongunstige verhouding niet. Het schijnt dat in het Noorden en Oosten meer belangstelling in het onderwijs heerscht, dan in het Westen en Zuiden des rijks, althans wat de lagere klassen betreft, en met name bij de meisjes dier klassen openbaart zich de verwaarloozing het meest; terwijl in Overijssel en Groningen 's winters ongeveer 850 schoolgaande meisjes op elk 1000tal schoolgaande

(1) Op 15 Januarij des jaars.

jongens komt, daalt dit in Zeeland tot een getal van slechts even 630 meisjes, en derhalve blijven vooral vrij wat meisjes van alle opleiding verstoken, hetgeen noodzakelijk op den algemeenen trap van beschaving en zedelijkheid invloed moet uitoefenen. In het geheele rijk komen op 1000 schoolgaande knapen in alle lagere scholen zonder onderscheid, 's winters 780, 's zomers (wanneer er meer jongens bij den landbouw behulpzaam zijn) 855 meisjes die schoolgaan, zoodat er nog vrij wat in dit opzigt te wenschen overig blijft.

Het aantal scholieren in bovenstaanden staat vermeld heeft betrekking tot den winter, daar dit de geleidelijkste maatstaf is; vooral in de bouwprovinciën mist men 's zomers veel knapen bij het schoolonderwijs, zoodat in het geheele rijk in den winter bijna een achtste, in den zomer slechts ruim een tiende schoolgaat; alleen in Noord-Holland oefent het seizoen geen merkbaren invloed uit, zelfs is daar het aantal scholieren 's zomers een paar percenten hooger dan 's winters; doch elders doet het zich overal gevoelen, zoodat in Drenthe, Gelderland, Zeeland, Limburg en Noord-Brabant in den zomer kwalijk 70—75 percenten der knapen, die 's winters lager onderwijs genieten, ter schole komen.

De verhouding der scholieren tot de bevolking zoo als die op de kaart is vermeld, werd getrokken uit den middelsom der beide seizoenen en wij achten het belangrijk genoeg hier onder eene opgave mede te deelen, waaruit die verhouding op de verschillende tijdstippen van het jaar 1857 nog duidelijker blijkt; de cijfers wijzen aan op hoeveel inwoners één leerling der lagere scholen komt.

Provinciën.	In den winter.	In den zomer.	Gemiddeld.
Noord-Brabant	8,3	10,8	10,5
Gelderland	7,3	10,5	8,9
Zuid-Holland	9.	9,8	9,4
Noord-Holland	9,5	9,2	9,3
Zeeland	8,5	11,6	10.
Utrecht	9,2	9,8	9,5
Friesland	6,8	7,9	7,3
Overijssel	7,3	9.	8,1
Groningen	6,5	7,2	6,8
Drenthe	6,6	9,7	8,1
Limburg	8,6	11,1	9,8
Nederland	8,1	9,6	8,8

Wij mogen niet van het lager onderwijs afstappen, zonder iets mede te deelen omtrent de scholen dier categorie van bijzonderen aard en strekking; ons bepalende tot de totale cijfers van het rijk, vermelden wij alleen dat de bewaarscholen in Holland en Utrecht het talrijkst bezocht werden, dat de zondagscholen in Noord-Brabant de meeste leerlingen tellen en eindelijk de werkscholen vooral voor meisjes in Overijssel, Noord-Brabant en Zuid-Holland het meest algemeen zijn. Zie hier de juiste cijfers:

Bewaarscholen enz.	784 met	49873 kinderen.
Kost- en dagscholen	352 „	9863 scholieren.
Herhalingscholen	152 „	6057 leerlingen.
Zondagscholen	118 „	10051 bezoekers.
Werkscholen	71 „	{ 1564 jongens. 5103 meisjes.
Volkszangscholen	127 „	6385 leerlingen.
Gymnastiescholen	25 „	1805 id.

Thans naderen wij tot eene treurige bladzijde van ons onderwijsstelsel, want het middelbaar onderwijs dient ons eenige oogenblikken bezig te houden; genoegzaam alle wettelijke regeling ontbrak tot heden op dit stuk en het gevolg daarvan is, dat de toestand over het algemeen dan ook zoo ongunstig is, dat men er gaarne een sluijer over zoude willen werpen. Of weet men soms de gelegenheden aan te wijzen, waar onze jeugdige industriëelen opleiding kunnen bekomen, waar de koopmanszoon warenkennis en land- en volkenkunde zal leeren? — Te Amsterdam aan de handel- en ambachtscholen, — te Utrecht aan de industrieschool, — te Delft, — aan de op te rigten Twentsche nijverheidsschool; aldus luidt het antwoord en wij laten aan een ieder over om te bepalen of dat antwoord bevredigend, voldoende is. Zorgeloosheid door gebrek aan doeltreffende concurrentie, gemis aan populaire hulpmiddelen en meer andere oor-

zaken hebben ons in eene langdurige sluimering doen blijven; langzamerhand gaan de oogen echter open, de wonde is bereids gepeild, maar het thans werkende beschaafde geslacht is, met betrekkelijk weinige uitzonderingen, opgegroeid in volslagen onbekendheid met natuurkrachten, werktuigkunde, scheikunde, land- en volkenkunde en zooveel andere noodzakelijke gidsen op den levensweg.

Na regen volge zonneshijn.

Ter voorbereiding voor hoogere studiën strekten vroeger de Latijnsche scholen, die thans ook gedeeltelijk ter opleiding voor andere dan geleerde vakken dienen; daartoe rigtten men ze in tot gymnasiën en in 1857 telde men nog slechts 33 latijnsche scholen, reeds 7 voorloopig en 25 definitief erkende gymnasiën. Wij spreken hier van *slechts* en *reeds*, ofschoon het te verwonderen is, dat niet reeds alle latijnsche scholen in verband met de praktische rigting der eeuw hervormd zijn, terwijl de bloei van enkele goed ingerigte gymnasiën (bijv. 's Hage, Zutphen) de behoefte aan zulke instellingen aantoonde; doch voor een groot gedeelte zal die stremming in den vooruitgang zijn toe te schrijven aan de beperkte geldmiddelen der kleine plaatsen (dikwerf dorpen) alwaar de latijnsche scholen zijn gevestigd, zoodat er eenige zijn, o. a. te Joure in Friesland, alwaar meermalen geen enkel leerling is. Slechts bij een enkel dezer inrigtingen wordt praktisch onderrigt in de scheikunde gegeven (te Maastricht), terwijl bij een zestal beginselen van handelswetenschappen worden onderwezen; het behoeft dus geen uitvoerig betoog, dat hier veel te wenschen overig blijft.

Alvorens het hooger onderwijs te behandelen, dienen wij op de verschillende bijzondere inrigtingen van onderwijs te wijzen; daartoe noemen wij: de Delftsche akademie voor burgerlijke ingenieurs en O. I. ambtenaren, met 150—200 kweekelingen; de militaire akademie te Breda, met 300—400 kadetten der verschillende korpsen (eene zelfs buitenlands gunstig bekende instelling); het instituut voor de marine aan het Nieuwediep, met ongeveer 150 adelborsten; de kweekschool voor militaire geneeskundigen en de veeartsenijschool, beide te Utrecht; de klinische scholen te Amsterdam, Haarlem, Alkmaar, Hoorn, Rotterdam en Middelburg; de landhuishoudkundige school te Groningen, terwijl ook te Utrecht gelegenheid wordt gegeven in dit opzigt de noodige bekwaamheid op te doen; het blinden-instituut te Amsterdam; de doofstommen-instituten te Groningen, Rotterdam en St. Michielsgestel; de idioten-school te 's Gravenhage. Voorts zonder stil te staan bij de scholen der legerkorpsen: het instructiebataljon

te Kampen, waarbij ruim 600 jongelieden zijn ingedeeld, de instructie der bootsmansleerlingen te Vlissingen, der machinistleerlingen te Helvoetsluis, alle eene praktische rigting volgende; eindelijk de zeevaarkundige scholen te Amsterdam, Rotterdam, Dordrecht, Leiden, Helder, Harlingen, Lemmer, Ameland, Groningen, Zwolle en Veendam, die merkbaar drukker bezocht worden sedert de Nederl. Handelmaatschappij bij de bevrachting der vaartuigen de bewijzen vordert, dat ten minste twee der stuurlieden in hunnen rang zijn geëxamineerd. Een volledig overzicht eischt dat wij althans melding maken van het bestaan van verschillende akademiën voor beeldende kunsten en muziek, van een belangrijk aantal teekenscholen, van onderscheidene vooral door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in het leven geroepen iurgingen ter opleiding van ambachts- en handwerkslieden enz.

Aan het hoofd van het hooger onderwijs staan de drie hoogeschoolen; in 1857 telden deze 69 hoogleraren en 1527 studenten, welke zich verdeelden in 465 voor de godgeleerdheid, 523 regtsgeleerdheid, 251 geneeskunde, 35 wis- en natuurkunde, en 55 wijsbegeerte en letteren.

Er waren te Leiden	26	hoogl.	en	622	ingesch. stud.
» Utrecht	22	»	»	493	»
» Groningen	21	»	»	212	»

Het athenaeum te Amsterdam telde 118 studenten, dat te Deventer 32 kweekelingen. Bekend zijn de verzamelingen en bibliotheken dezer instellingen, die veel bijdragen tot den luister onzer akademiën, waarvan vooral die te Leiden eene groote vermaardheid bezit.

Voor de vorming van geestelijken zijn verschillende seminariën geopend, als te Amsterdam voor Lutherschen, Remonstranten, Doopsgezinden en Israëlieten, te Kampen voor Christelijke Afscheidenen, te Amersfoort voor Oud-Roomschen en in onderscheidene provinciën, gelijk op de kaart is aangeduid, voor Roomsche-Katholieken.

Met een enkel woord brengen wij hier in herinnering dat ons land rijk is aan openbare en rijksverzamelingen; wij hebben slechts de namen te vermelden van het Museum van Schilderijën en Prenten, benevens de Stedelijke Bibliotheek te Amsterdam; — de Verzameling van Schilderijën van levende meesters, het Geologisch Museum en Teyler's Museum te Haarlem; — de Koninklijke Bibliotheek, het Kon. Penningkabinet, het Kon. Kabinet van Schilderijën en van Zeldzaamheden, het Rijks-archief te 's Gravenhage; — de Bibliotheek, het Museum van Natuurlijke Historie, het Kabinet van Natuurkunde, de Verzameling van Landbouwkundige Werktuigen, het Rijks-herbarium, het Museum van fraaije

Kunsten, het Museum van Oudheden, het Akademisch Munt- en Penningkabinet en het Japansch Kabinet te Leiden; — het Museum Boymans te Rotterdam; — het Munt- en Penningkabinet, het Kabinet van Landbouwkundige Werktuigen en de Bibliotheek te Utrecht; — het Museum van Natuurlijke Historie, de Verzameling van Landbouwkundige Werktuigen en de Bibliotheek te Groningen; — de Plantentuinen der akademiesteden en van Amsterdam en Rotterdam; — het Museum van het Zeeuwsch Genootschap te Middelburg; — van Provinciale Oudheden te Zwolle; — de Boekerijën te Leeuwarden en Deventer. — Voegde men hierbij de aanzienlijke particuliere en stedelijke verzamelingen en die van zoo vele genootschappelijke instellingen, dan zou deze lijst te uitgebreid worden.

Op de Kaart XIV wezen wij eenige steden aan als zetels van Maatschappijën of Vereenigingen ter bevordering van Wetenschappen en Kunsten; ofschoon de opsomming daarvan uit den aard der zaak niet volledig kan zijn, wil men niet te zeer in noodlooze omslagtigheid vervallen, zoo volgen hier de namen der aanzienlijkste Vereenigingen; — te Amsterdam: de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, de Kon. Akademic van Beeldende Kunsten, de Maatschappij Felix Meritis, de Genootschappen Natura Artis Magistra en Arti et Amicitiae; — te Haarlem: Teyler's Stichting, de Nederl. Maatschappij ter bevordering der Nijverheid, de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen; — te Leiden: de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde; — te 's Gravenhage: de Maatschappij Diligentia, de Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen, het Indisch Genootschap; — te Delft: het Kon. Instituut van Ingenieurs; — te Rotterdam: het Bataafsch genootschap der Proefondervindelijke Wijsbegeerte, de Maatschappij ter bevordering der Toonkunst; — te Middelburg: het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen; — te Utrecht: het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, het Historisch Genootschap, het Nederlandsch Onderwijzers-Genootschap; — te 's Hertogenbosch: het Provinciaal Noord-Brabantsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen; — te Leeuwarden: het Friesch-Genootschap voor Geschied-, Oudheid- en Taalkunde; — te Groningen: het Genootschap ter Bevordering van Natuurkundige Wetenschappen; — te Hoorn, het Geneeskundig Genootschap Vis Unita Fortior. Voorts verscheidene Maatschappijën van Landbouw, Vereenigingen ter ontwikkeling der Volkslijt en Nijverheid, Genootschappen ter Bevordering der Muziek en der Wis- en Natuurkunde.

Ten slotte wordt er op gewezen, dat de grenzen en nummers der schooldistricten in ieder gewest op de Kaart zijn vermeld, met opmerking dat de school-opzieners der districten 1—4 in Noord-Holland ieder een gedeelte der stad Amsterdam onder hun opzicht hebben; hetzelfde is in Zuid-Holland het geval met die der districten 7 en 11. — In elke provincie staat een Inspecteur aan het hoofd van het toezigt op het lager onderwijs.

GESCHIEDKUNDIGE KAART (Kaart XV).

Weinige landstreken hebben in het verloop der historische tijden zoo vele veranderingen ondergaan als Nederland: niet alleen dat de bodem bijna overal bruikbaar werd gemaakt, hetzij dat men door dijken zoowel rivier- als zeevloedden pogde te keeren, hetzij dat de veenkorst werd weggevoerd of dat men de barre heide in ontginning bragt, — maar vooral in de eerste eeuwen onzer jaartelling speelden de inbraken der Noordzee zulk een aanzienlijken rol in de vervorming der Nederlandsche kusten, dat men moeilijk, bij gebrek aan naauwkeurige kaarten, alle veranderingen kan nagaan. Algemeen bekend is het, dat de Zuiderzee voorheen slechts een binnenmeer was, dat de Noordzee-eilanden verbonden waren met het vasteland, dat de Dollart door eene doorbraak is gevormd, dat zoowel de Zeeuwsche eilanden als de Dordtsche Waard door zeevloed op zeevloed werden geteisterd, maar zekere bekendheid met den waren toestand heeft men eerst sedert de eerste helft der 16^e eeuw, en onze kaart heeft daarom dat tijdstip ten grondslag. Vergelijken wij den toenmaligen en tegenwoordigen toestand met naauwgezetheid, dan is de uitkomst zeer bevredigend; met uitzondering van het half verwoeste Zuid-Beveland, het weggespoelde Orisant tegenover Schouwen, de zwaar geteisterde kusten van eenige Noordzee-eilanden, de overstroming van enkele lage Friesche eilanden en eindelijk de versmalling van Schokland, zien wij bijna overal aanwinst en eene niet onaanzienlijke ontwoekering van rijke polders aan de geweldige zee, en wel vooral in het Noord-oosten en Zuid-westen des lands. Ook eenige rivieren wijzigden haren loop, met name de Waal bij haren oorsprong; de Rhijn verloor zich toen nog noordwaarts in de duinen; de Maas had met de Waal boven den Bommelerwaard gemeenschap.

In hoofdtrekken schetsten wij op de kaart de grenzen en de verdeeling des lands, en slaan wij bij die gelegenheid

een blik op de verschillende gewesten, dan merken wij op hoe vooral Holland en Friesland zich sedert beijverd hebben om binnenlandsche plassen in vruchtbare akkers te herscheppen.

Hoe vlugtig onze teekening moge wezen, geeft zij echter zoo wij vertrouwen veel stof tot opmerkingen; met afzonderlijke lettersoort schreven wij daartoe de namen van eenige weggespoelde of verdwenen steden en dorpen; het Haarlemmermeer »die vraatzuchtige wolf» slokte sedert de 15de eeuw nog menig dorp in, en thans zien wij dien plas voor goed getemd; ofschoon de vergrooting van de Zuid-Hollandsche en van enkele Zeeuwsche eilanden, de landaanwinningen in westelijk Noord-Brabant en in Staats-Vlaanderen ruimschoots vergoeding aanbieden, het arme Zuid-Beveland moest gedeeltelijk bezwijken voor het woedende waterëlement; verheugt Groningen zich in de inpolderingen aan den Dollart en de Lauwerzee, daarentegen ziet Friesland verscheidene eilanden tot Wadden verspoelen. Nergens vinden wij dus eigenlijk een waarborg voor het duurzaam bestaan van onzen tegenwoordigen bodem, dan in het met Gods hulp geduldig bekampen van onzen overmoedigen vijand. Zoo ergens, geldt voor ons de spreuk: »Waakt en bidt.»

Dat in 1430 tot 1455 Holland, Zeeland en Staats-Brabant grootendeels onder het bestuur van Philips den Goeden kwamen, is bekend; niet vóór 1324—43 gelukte het aan Karel den Vijfden de overige gewesten bij zijn rijk in te lijven: voor het eerst vormden de tegenwoordige Nederlanden dus toen één geheel. Het voegt ons niet de staatkundige lotwisselingen hier in bijzonderheden na te gaan, daartoe strekt de zoo naauwgezette, uitvoerige arbeid van den Heer Mr. G. MEES (Historische Atlas van Noord-Nederland), maar toch meenden wij onze Kaart dienstbaar te kunnen maken aan het mededeelen van eenige bijzonderheden; onder anderen zijn er al de voormalige Hansesteden op aangeduid, terwijl de Stembeggende steden der Vereenigde Zeven Provinciën er met het cijfer van hare rangorde op zijn vermeld; eindelijk plaatsten wij er een aantal jaartallen op, die gewigtige historische herinneringen in het geheugen roepen, en waarvan hieronder eene korte aanduiding volgt.

628. Eerste Christenkerk door Dagobert te Utrecht gesticht.

693. Prediking van het evangelie door Willebrord te Westkapelle op Walcheren.

754. De aartsbisschop Bonifacius te Dockum door de Heidensche Friezen vermoord.

992. Graaf Arnoud sneuvelt te Winkel in N.-Holland in den strijd tegen de West-Friezen.
1009. Tiel door de Noormannen geplunderd.
1203. Gevangenschap van Gravin Ada te Burg op Texel.
1227. Veldslag tusschen de Utrechtschen en de Drenthenaren te Ane in Overijssel.
1253. Slag tusschen de Hollanders en Vlamingen bij West-Kapelle op Walcheren.
1256. Willem II door de West-Friezen vermoord te Hoogwoud.
1296. Moord van Graaf Floris V (der kerlen God) te Muiderberg.
1297. Ysselstein door Beatrix van Heukelom verdedigd tegen Wolfert van Borssele.
1304. Redding van Dordrecht door Heer Nicolaas van Putten. — Zierikzee vruchteloos belegerd door de Vlamingen. — Witte van Haamstede verslaat bij het Manpad de Vlamingen.
1345. Veldslag tusschen de Hollanders en Friezen, waarbij Graaf Willem IV sneuvelt, te Warns in Friesland.
1361. Slag bij Tiel tusschen de broeders Reinoud en Eduard van Gelder.
1386. Willem Beukelsz. van Biervliet vindt het haringkaken uit.
1417. Verovering van Gorinchem door Jan van Egmond, waarbij Willem van Arkel sneuvelt.
1423. Uitvinding der boekdrukkunst te Haarlem door Laurens Jansz. Coster.
1425. Heldhaftige trouw van Albrecht Beiling te Schoonhoven.
1482. Zelfopoffering van Jan van Schaffelaar te Barneveld.
1488. Rotterdam door Jonker Frans van Brederode, opperhoofd der Hoekschen, vermeesterd.
1528. Plundering van 's Gravenhage en andere steden, door Maarten van Rossum.
1545. Venlo door Keizer Karel V belegerd en veroverd.
1568. De eerste overwinning der Nederlanders op de Spanjaarden in den 80jarigen oorlog, bevochten onder Lodewijk van Nassau bij Heiligerlee in Groningen.
1570. Loevestein verrast door Herman de Ruyter.
1572. Verovering van den Briel door de Watergeuzen. — Bloedbad te Rotterdam door de Spanjaarden aangerigt. — Vlissingen de eerste stad die uit eigen beweging het Spaansche juk afwerpt. Enkhuizen volgt dit voorbeeld. — Scheepsstrijd op het Zwin bij Sluis, waarin de Zeeuwsche admiraal Worst den Spaanschen hertog van Medina-Celi overwint. — Moord te Naarden door de Spanjaarden.
1575. Belegering en verovering van Haarlem door de Spanjaarden. — Heldhaftige verdediging van Alkmaar tegen de Spanjaarden.
1574. Slag op de Mookerheide onder Lodewijk van Nassau. — Boisot slaat de Spaansche vloot bij Reimerswaal. — Mondragon moet Middelburg aan de Prinsgezinden overgeven. — Leiden belegerd en ontzet.
1575. Moord door de Spanjaarden te Oudewater aangerigt.
1576. Belegering van Zierikzee door de Spanjaarden en merkwaardig gedrag van Lieve Heere.
1579. Maastricht door Parma veroverd. — Unie tusschen de Noord-Nederlandsche Provinciën te Utrecht gesloten.
1580. Kloekmoedige verdediging van Steenwijk. — Philips van Hohenlohe door den Spaanschen partijganger Maarten Schenk bij Hardenberg geslagen.
1584. Prins Willem I door Balthazar Gerards te Deventer vermoord.
1590. Verovering van Breda door middel van een turfschip.
1591. Nijmegen door Prins Maurits veroverd. — Zutphen wordt door Prins Maurits veroverd. — Deventer wordt door Prins Maurits weder aan de Republiek gehecht.
1592. Merkwaardig beleg van Steenwijk door Prins Maurits.
1593. Merkwaardig beleg van Geertruidenberg door Prins Maurits.
1597. Beleg van Oldenzaal.
1599. Zalt-Bommel vruchteloos belegerd door Mendoza.
- 1618—19. Synode te Dordrecht.
1621. Hugo de Groot ontvlugt uit Loevestein.
1622. Bergen op Zoom vruchteloos door Spinola belegerd.
1626. Belegering van Oldenzaal.
1627. Verovering van Groenlo door Frederik Hendrik.
1629. Belegering en verovering van 's Hertogenbosch door Frederik Hendrik.
1632. Maastricht veroverd door Frederik Hendrik. — Belegering van Roermond door denzelfden; Ernst Kasimir sneuvelt er.
1645. Frederik Hendrik verovert Hulst.
1667. Vrede te Breda, tusschen Engeland en de Verenigde Nederlanden in verbond met Frankrijk.
1672. Manhaftige tegenstand van Wirtz tegen de Franschen onder Condé. — Aanval van Prins Willem III op Woerden en hevige gevechten tegen Luxem-

- burg. — Heldhaftige verdediging van Aardenburg tegen de Franschen, door 40 krijgslieden. — Inne-
ming van Utrecht door de Franschen. — Verdedi-
ging van Groningen tegen de Munsterschen. — Ver-
rassing van Coevorden door van der Thijnen.
1678. Vrede te Nijmegen van Frankrijk met de Vereenigde
Nederlanden en Spanje.
1697. Vrede van Rijswijk, tusschen Lodewijk XIV met
Engeland, Nederland, Spanje, den Keizer en het
Duitsche Rijk.
1711. Willem Friso verdrinkt aan den Moerdijk.
1713. Vrede van Utrecht, tusschen Frankrijk en Enge-
land, Savoyje, Portugal, Pruissen en Nederland.
1747. Verovering van Bergen op Zoom door de Franschen.
1781. Magtiging aan Prins Willem V tot den aanleg van
het Nieuwe Diep.
1793. Willemstad heldhaftig verdedigd door Baron van
Boetselaar tegen de Franschen.
1794. De Nederlanders en Engelschen bij Boxtel door de
Franschen geslagen.
1797. Zeeslag bij Kamperduin. Onze laatste zeeslag, de
eerste waarbij een Nederlandsch vlootvoogd levend
in 's vijands handen viel.
1799. Landing der Engelschen en Russen te Helder. —
Nederlaag der Russen bij Bergen. — Overwinning
der Fransche en Bataafsche legers op de Engelschen
en Russen bij Castricum.
1809. Bombardement van Vlissingen, door de Engelschen.
1818. Frederiksoord gesticht.
1824. Voltooiing van het Noord-Hollandsch Kanaal, grond-
slag van den bloei van het Nicuwe Diep.
1839. De Zuidplas ingepolderd.
1852. De Haarlemmermeer drooggemaakt.
1862. Vernieling van Enschede door brand.

B E R I C H T.

Sedert de Kaart XIV (Onderwijs) werd afgedrukt, zijn bij Z. M. Besluit van 5 Julij 1862 n°. 38 de volgende wijzigingen in de schooldistricten gebragt.

De provincie Zuid-Holland is thans in 11 districten verdeeld en daardoor zijn in meerdere of mindere mate veranderd: n°. 4 dat in het zuidoosten is verkleind; n°. 5, dit district (kanton Brielle) is thans met n°. 10 (kanton Sommelsdijk) vereenigd, maar daarentegen de stad Rotterdam met enkele naburige gemeenten in een westelijk district, nieuw n°. 5, en een oostelijk, nieuw n°. 11, verdeeld; n°. 6 vergroot met enkele gemeenten van het eiland IJsselmonde (Zwijndrecht enz.), welke aan n°. 8 zijn ontnomen; n°. 7, een geheel ge-
wijzigd district, met Gouda als centrum, en Oudewater, Schoonhoven, Capelle a/d IJssel en Moerkapelle als uiterste punten.

De provincie Overijssel is in 8 districten verdeeld; n°. 2 en 7 bleven onveranderd; aan n°. 1 werd de gemeente Wijhe ontnomen; n°. 3 bestaat thans uit Deventer, Bathmen, Diepenveen, Holten, Olst, Raalte en Wijhe; n°. 4 uit Enschede, Oldenzaal, Delden (Stad en Ambt) Haaksbergen, Hengelo, Lonneker en Lossen; n°. 5 uit Ambt Almelo, Borne, Denekamp, Ootmarsum, Tubbergen, Vriesen-
veen en Weerselo; n°. 6 uit Ommen (Stad en Ambt) Hardenberg (Stad en Ambt), Gramsbergen en Avereest; n°. 8 uit Stad Almelo, Die-
penheim, Goor, den Ham, Hellendoorn, Markelo, Rijssen en Wierden.

I.
DE NEDERLANDEN.

GEOLOGISCHE KAART.

- l. Lage Venen, h. Hooge Venen, m. Moeras Venen.
  - d. Druinen, Straaten, z.s. Zandstroomingen.
  - k. Kleigronden, Zeer en rivierbesinkingen, b. Boekbesinkingen.
  - z. Zandgronden, afgespoeld van de vroegere grindsgronden.
  - lk. Limburgsche klei, uit een grooten stroom bezonden.
  - g. Grindsgronden, zand, leem, grind, keijzen, steenblokken.
  - zb. Bij ebbe drooglopende streamen, banken.
- Grenzen der (t) Tertiaire gronden, s. Secundaire gronden.
- p. Primaire gronden met steenkolen.

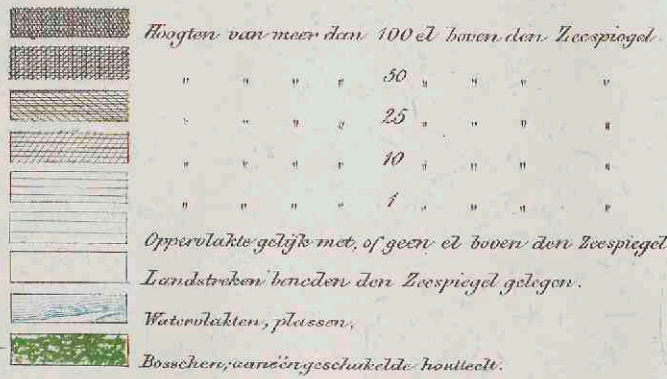
LEYDEN,
D. NOOTHOVEN VAN GOOR.
1862.

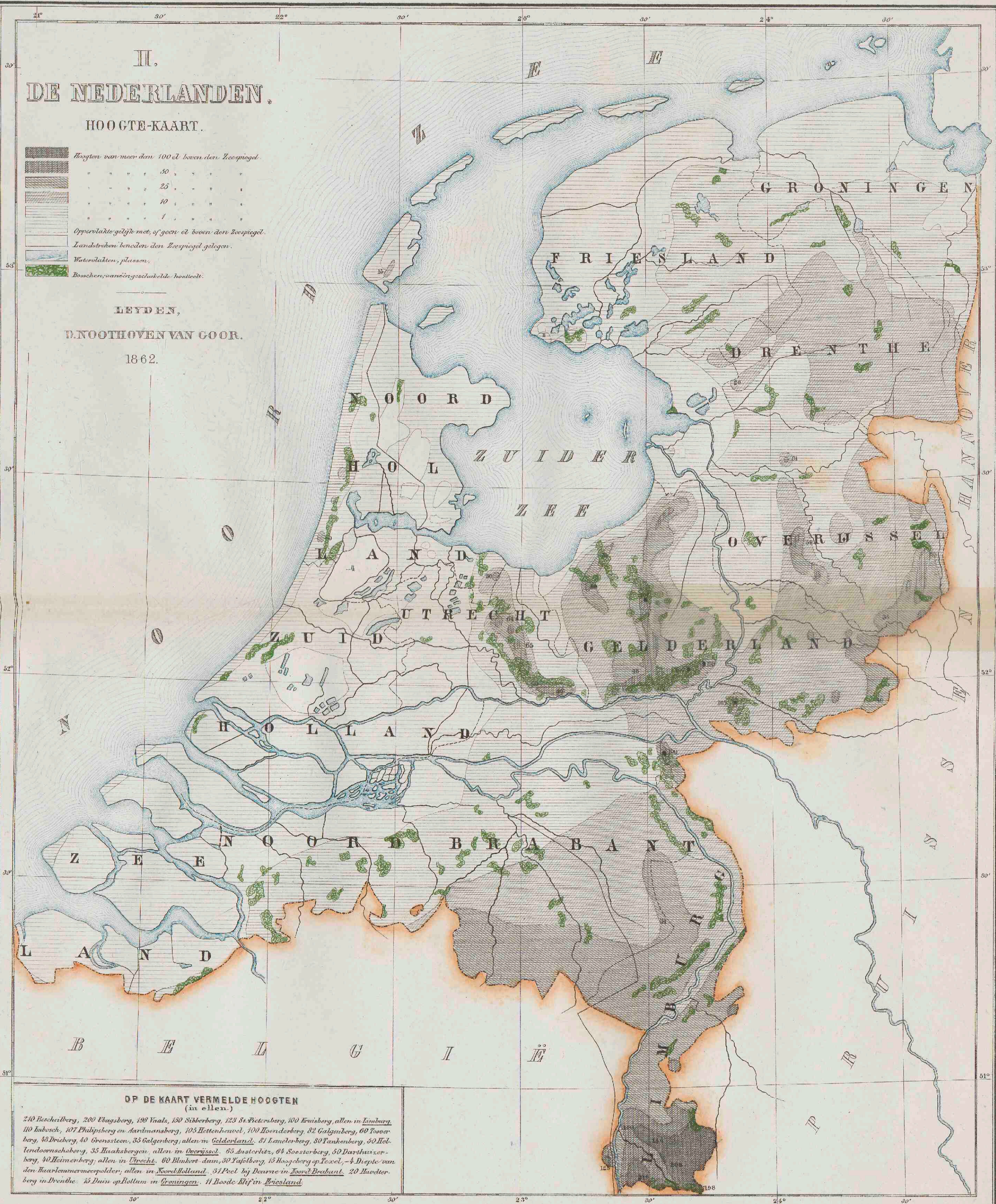
II.
DE NEDERLANDEN.

HOOGTE-KAART.

LEYDEN,
D. NOOTHOVEN VAN GOOR.

1862.

OP DE KAART VERMELDE HOOFTEN
(in ellen.)

240 Bieschberg, 200 Elgersberg, 198 Vaals, 150 Sibberberg, 123 St. Pietersberg, 100 Ernisberg, allen in Limburg.
 110 Inbosch, 107 Philipsberg en Aardmansberg, 105 Hertenhouwel, 100 Hoenderberg, 82 Galgenberg, 60 Toverberg,
 48 Drieherg, 40 Grenssteen, 35 Galgenberg, allen in Gelderland. 81 Lanckenberg, 80 Tankenberg, 50 Hol-
 tendoornschberg, 35 Iluaksherg, allen in Overijssel. 65 Anstortler, 64 Soesterberg, 50 Darswiner-
 berg, 40 Heimenberg, allen in Utrecht. 60 Blukert dam, 30 Yafelberg, 15 Hoogberg op Texel, -4 Diepte van
 den Maarslammersveerpolder, allen in Noord-Holland. 51 Peel bij Duurse in Noord-Brabant. 20 Hoedter-
 berg in Drenthe. 15 Duin op Bollen in Groningen. 11 Hoode Klif in Friesland.

III.
DE NEDERLANDEN.

RIVIER-EN KANAAL-KAART.

— Rivieren, kanalen enz. welke allen bevaarbaar zijn.

— Wateringen, Stroompjes enz. waarvan een bevaarbaar zijn voor kleine vaartuigen ten behoeve van plaatselijke verkeer.

• HOOPDSTEDEN. ○ Steden. ○ Dorpen.

De gemiddelde stand van het zee-water tegen A.P. is in Kol. I en op onderscheidene plaatsen vermeld.

LEYDEN,
B. NOOTHOVEN VAN GOOR.

1862

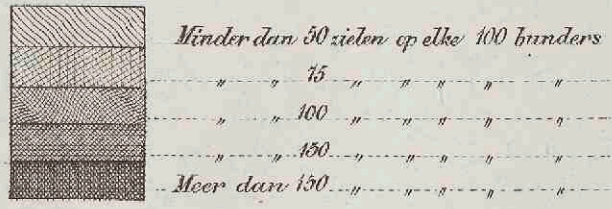

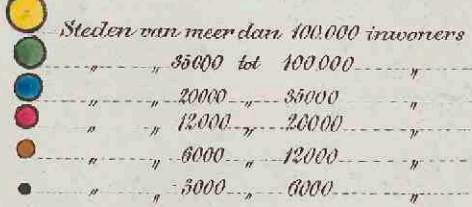
101

IV. DE NEDERLANDEN.

DICTHEID DER BEVOLKING IN ELK KANTON,
NA AFTREK VAN DE BEVOLKING DER STEDEN.

STEDEN.

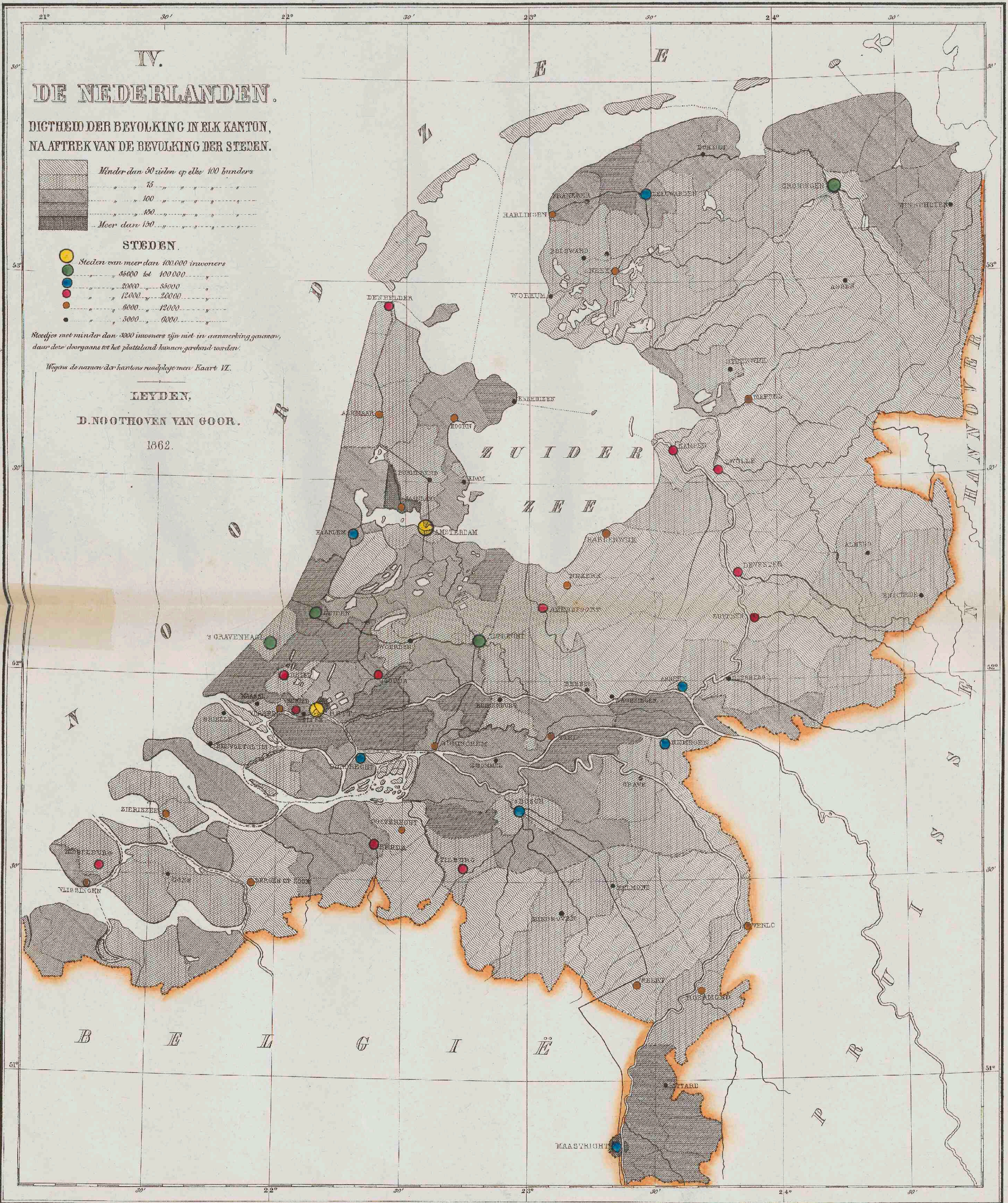

Stedjes met minder dan 5000 inwoners zijn niet in aanmerking genomen,
darende doorgaans in het platteland kunnen gerekend worden.

Wegens de naam der kantons raadplege men Kaart VI.

LEYDEN,
D. NOOTHOF VAN GOOR.

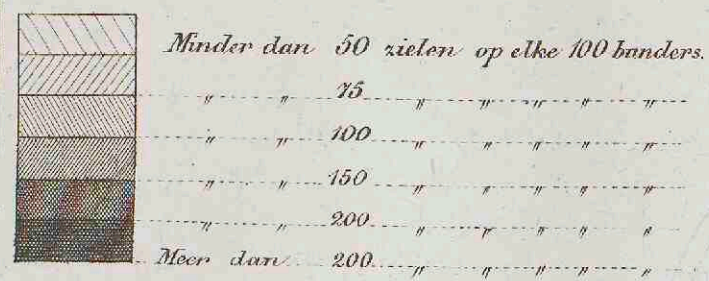
1862.

V.
DE NEDERLANDEN.

DIGTHEID DER BEVOLKING IN IEDER KANTON.

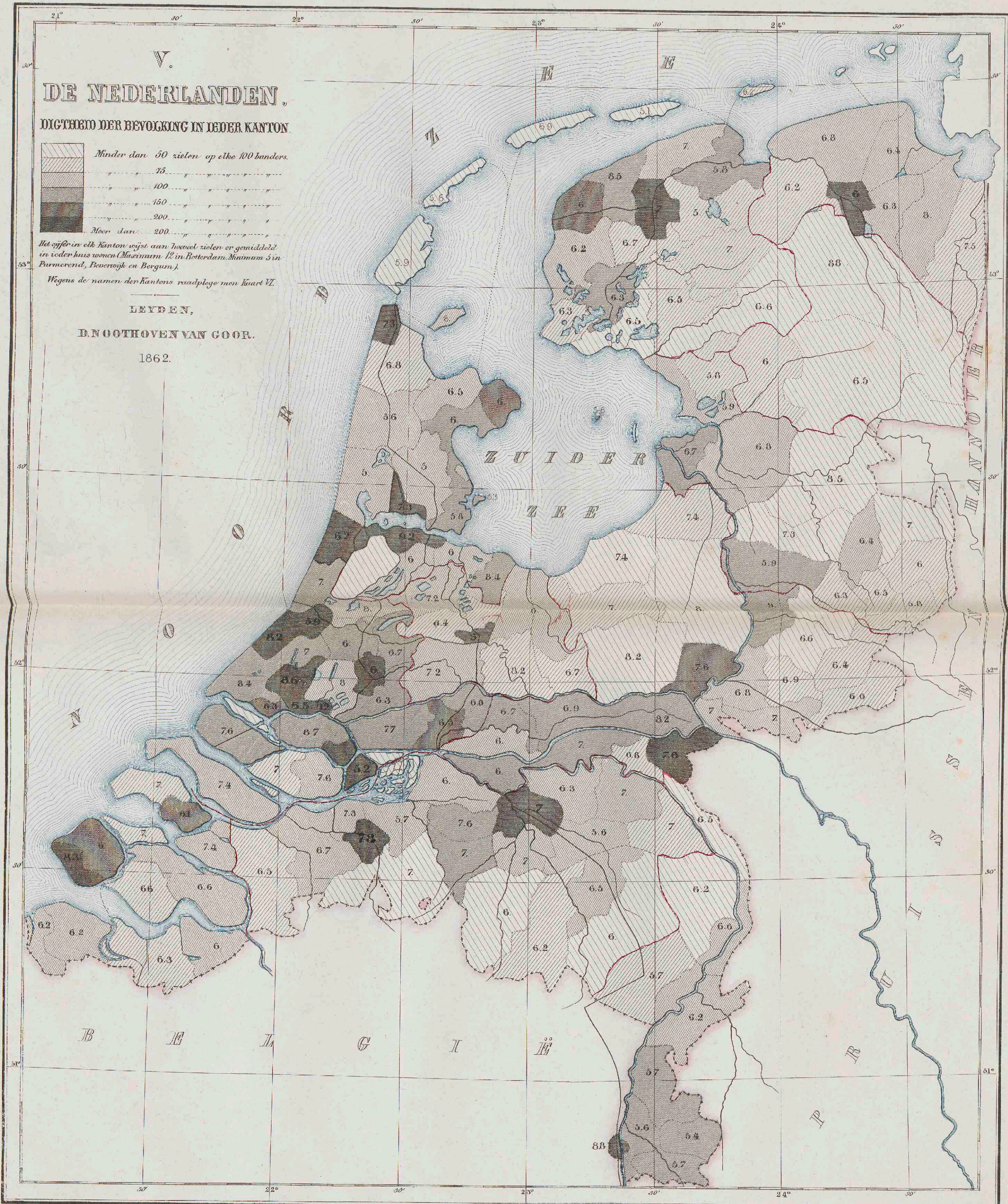

Het cijfer in elk kanton wijst aan hoeveel zielen er gemiddeld in ieder huis wonen (Maximum 12 in Rotterdam. Minimum 5 in Purmerend, Boerwijk en Bergum).

Wegens de namen der kantons raadplege men kaart VI.

LEYDEN.
D. NOOTHOVEN VAN GOOR.

1862.

VI. DE NEDERLANDEN.

REGTERLIJKE INDEELING.

PROVINCIALE HOOFDSTEDEN.

De zetelplaatsen der (11) Zaken zijn onderstreept.

Arrondissemens Regtbanken (34).

Grenzen der Arrondissemens.

Kantongrenzen (150).....Kantongrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

Streefgrenzen (150).....Streefgrenzen.

VERDEELING IN KIESDISTRICTEN.

Grenzen der Kiesdistricten voor leden der Tweede Kamer.

De Hoofplaatsen der Districten zijn onderstreept, het roode cijfer

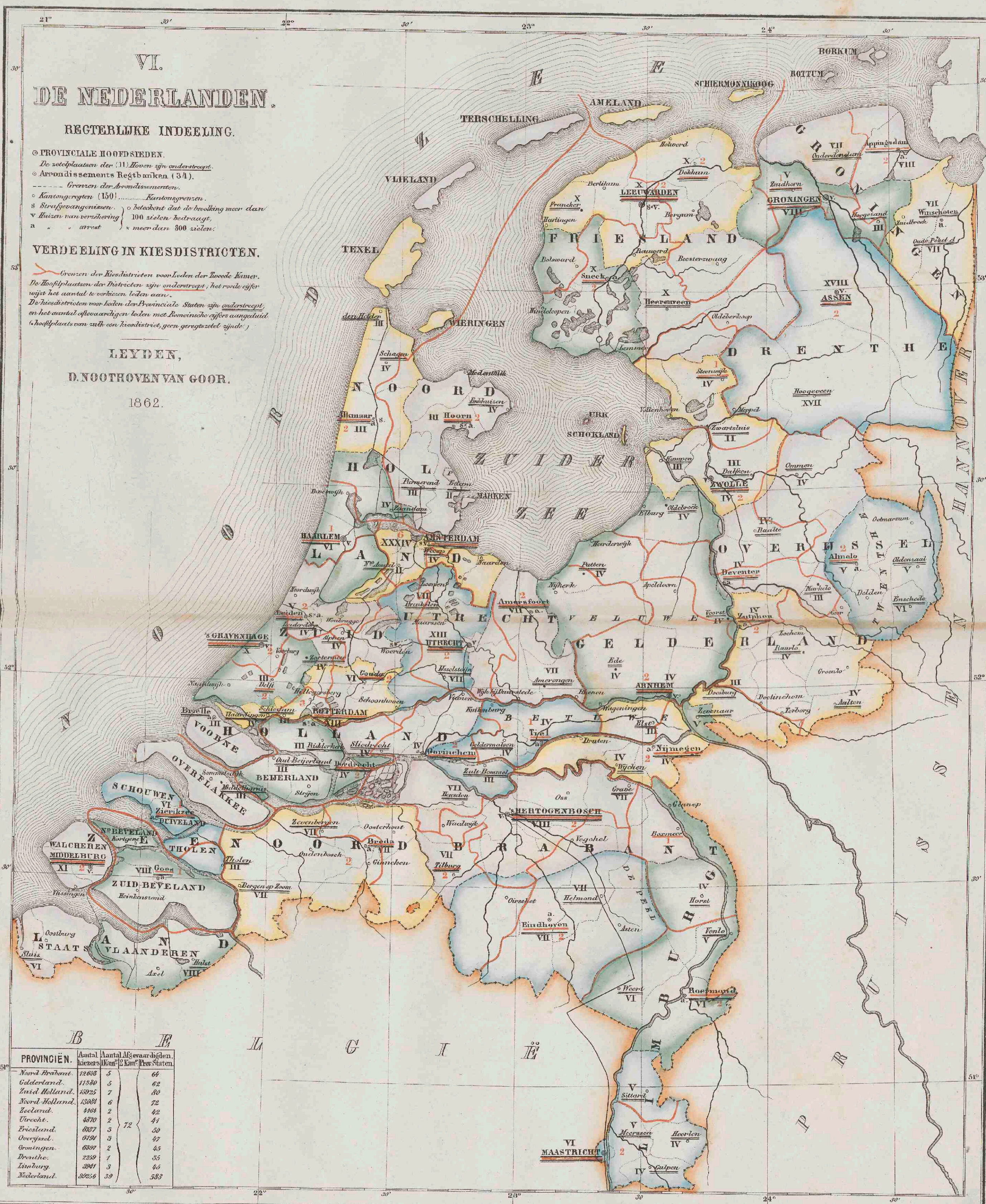
wijst het aantal te verkozen leden aan.

De Kiesdistricten voor leden der Provinciale Staten zijn onderstreept,

en het aantal afgevaardigden leden met Romeinse cijfers aangeduid

(Hoofplaats van zulk een Kiesdistrict, geen gezetszetel zijnde.)

LEYDEN,
D. NOOTHOVEN VAN GOOR.
1862.

PROVINCIE	Aantal kiezers	Aantal afgevaardigden	Aantal afgevaardigden per Staten
Noord-Brabant	12608	5	64
Gelderland	11840	5	62
Zuid-Holland	13925	7	80
Noord-Holland	12081	6	72
Zeeuws-Vlaanderen	4164	2	42
Utrecht	6870	2	41
Brabant	6877	3	50
Overijssel	6151	3	47
Groningen	6307	2	45
Drenthe	2239	1	35
Limburg	3041	3	46
Nederland	80226	39	583

VII.
DE NEDERLANDEN.

LANDBOUW-KAART.

- Weiland en hooiland.
- Bovenland, hier en daar vooral in het Noord oosten afwisselend tot grasland gebreegd.
- Warmweezigen, tabak, hennep, bijzondere teelten.
- Woeste gronden, darsen, heiden, ongerepte veeren, moerassen, slibden, in een daar houtloos.

○ Aantal procenten van den bodem in elk gewest bestemd tot de hooitveld.

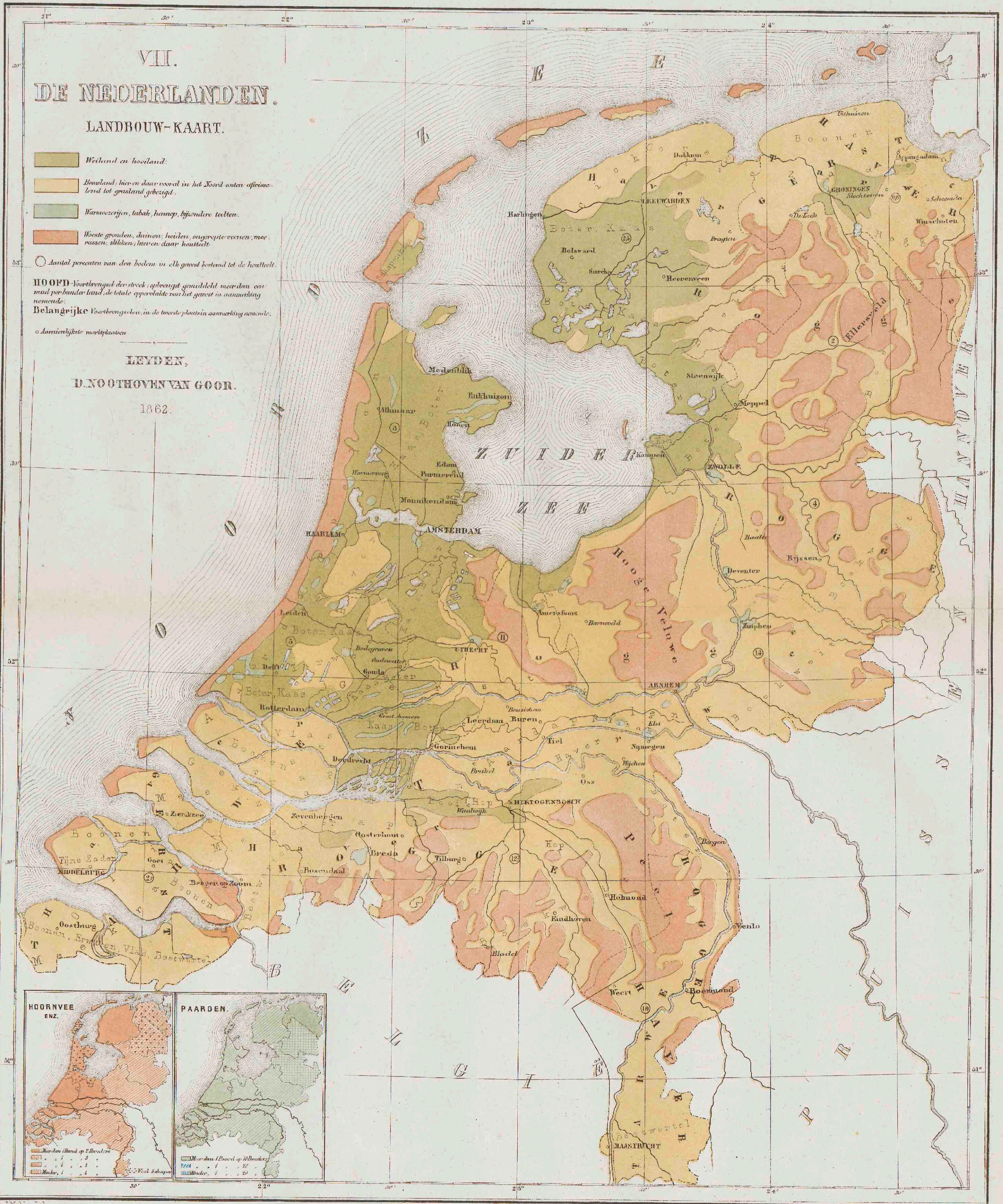
HOOPD-voortbrengsel der streek; opbrengst gemiddeld meer dan een maal per hauden land de totale oppervlakte van het gewest in aanmerking nemende.

Belangrijke voortbrengselen, in de tweede plaats in aanmerking nemende.

○ Aanmerkelijke moerplanten.

LEYDEN,
D. NOOTHOVEN VAN GOOR.

1862.

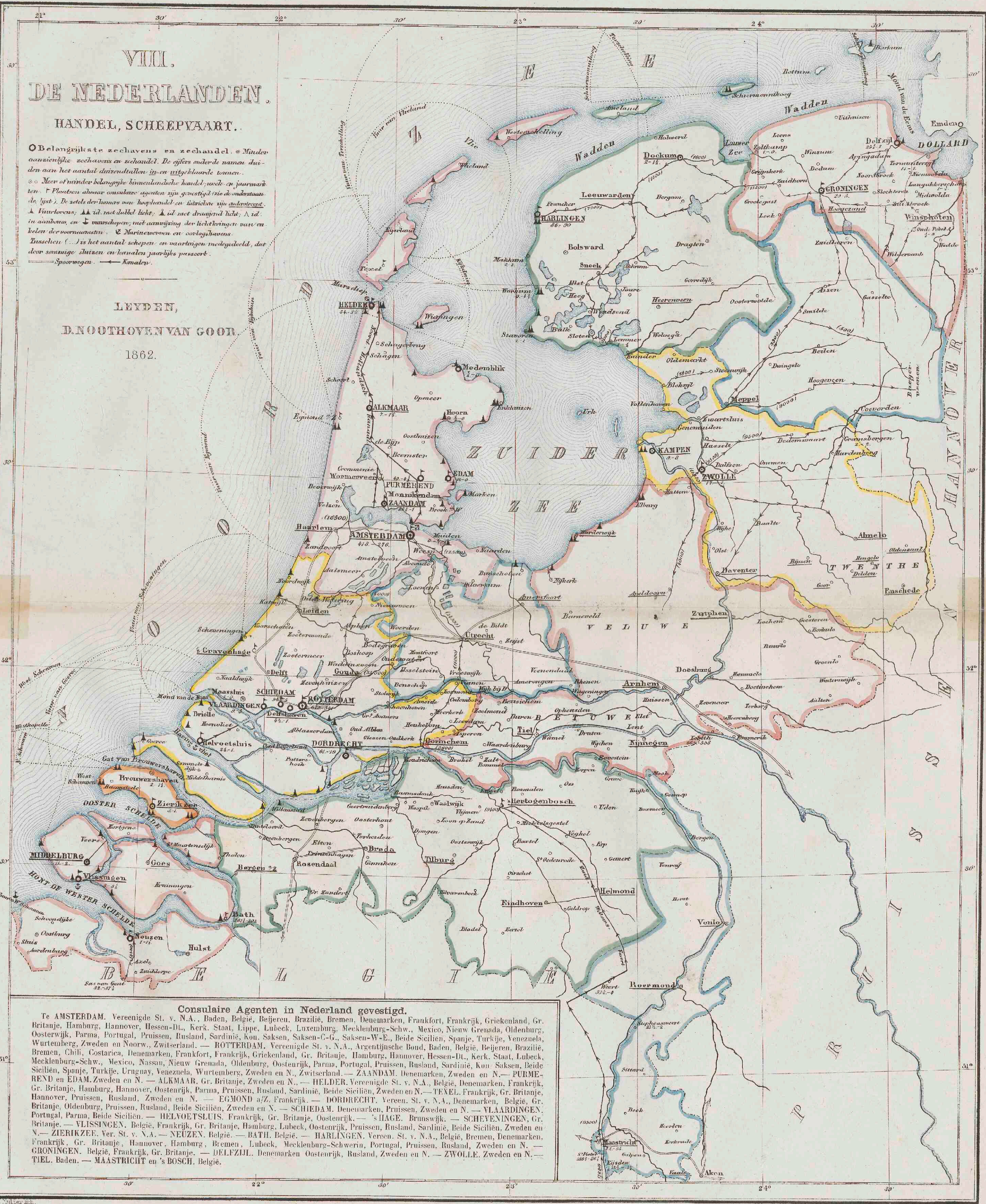

VIII. DE NEDERLANDEN.

HANDEL, SCHEEPVAART.

○ Belangrijkste zeehavens en zeehandel. * Nader aanzienlijke zeehavens en zeehandel. De cijfers onder de namen duiden aan het aantal duizendtallen in en uitgeklaarde tonnen.
 ○ Meer of minder belangrijke binnenlandse handelsweden en jaarmarkten. † Plaatsen alwaar consulaire agenten zijn gevestigd (zie de onderstaande lijst). De zetsels der haven van koophandel en vervoer zijn onderstreepd.
 △ Finislocus; ▲ id. met dubbel licht; ♣ id. met draagend licht; ♠ id. in aanbouwen en ♣ markthaven; met aanteekening der lichtgevingen van en totan der voornamsten. * Marinehaven en oorsprongshaven.
 Tusschen (...) is het aantal schepen en vaartuigen medegedeeld, dat daar somwijge sluiten en havenen jaarlijks passeren.
 ——— Spoorwegen ——— Kanalen.

LEYDEN,
 B. NOOTHOVEN VAN GOOR
 1862.

Consulaire Agenten in Nederland gevestigd.
 Te AMSTERDAM. Vereenigde St. v. N.A., Baden, België, Beieren, Brazilië, Bremen, Denemarken, Frankfort, Frankrijk, Griekenland, Gr. Britanje, Hamburg, Hannover, Hessen-Dl., Kerk. Staat, Lippe, Lubeck, Luxemburg, Mecklenburg-Schw., Mexico, Nieuw Grenada, Oldenburg, Oostenrijk, Parma, Portugal, Pruisen, Rusland, Sardinië, Kon. Saksen, Saksen-C-G., Saksen-W-E., Beide Siciliën, Spanje, Turkije, Venezuela, Württemberg, Zweden en Noorw., Zwitserland. — ROTTERDAM. Vereenigde St. v. N.A., Argentijnsche Bond, Baden, België, Beieren, Brazilië, Bremen, Chili, Costarica, Denemarken, Frankfort, Frankrijk, Griekenland, Gr. Britanje, Hamburg, Hannover, Hessen-Dl., Kerk. Staat, Lubeck, Mecklenburg-Schw., Mexico, Nassau, Nieuw Grenada, Oldenburg, Oostenrijk, Parma, Portugal, Pruisen, Rusland, Sardinië, Kon. Saksen, Beide Siciliën, Spanje, Turkije, Uruguay, Venezuela, Württemberg, Zweden en N., Zwitserland. — ZAANDAM. Denemarken, Zweden en N. — PURMEREND en EDAM. Zweden en N. — ALKMAAR. Gr. Britanje, Zweden en N. — HELDER. Vereenigde St. v. N.A., België, Denemarken, Frankrijk, Gr. Britanje, Hamburg, Hannover, Oostenrijk, Parma, Pruisen, Rusland, Sardinië, Beide Siciliën, Zweden en N. — TRAVEL. Frankrijk, Gr. Britanje, Hannover, Pruisen, Rusland, Zweden en N. — EGMOND a/Z. Frankrijk, Vereen. St. v. N.A., Denemarken, België, Gr. Britanje, Oldenburg, Pruisen, Rusland, Beide Siciliën, Zweden en N. — SCHIEDAM. Denemarken, Pruisen, Zweden en N. — VLAARDINGEN. Portugal, Parma, Beide Siciliën. — HELVOETSLUIS. Frankrijk, Gr. Britanje, Oostenrijk. — 'S-IAGE. Brunswijk. — SCHEVENINGEN. Gr. Britanje. — VLISSINGEN. België, Frankrijk, Gr. Britanje, Hamburg, Lubeck, Oostenrijk, Pruisen, Rusland, Sardinië, Beide Siciliën, Zweden en N. — ZIERIKZEE. Ver. St. v. N.A. — NEUZEN. België. — BATH. België. — HARLINGEN. Vereen. St. v. N.A., België, Bremen, Denemarken, Frankrijk, Gr. Britanje, Hannover, Hamburg, Bremen, Lubeck, Mecklenburg-Schw., Portugal, Pruisen, Rusland, Zweden en N. — GRONINGEN. België, Frankrijk, Gr. Britanje. — DELFT. Denemarken, Oostenrijk, Rusland, Zweden en N. — ZWOLLE. Zweden en N. — TIEL. Baden. — MAASTRICHT en 'S-BOSCH. België.

XII.
DE NEDERLANDEN.

KAART DER VERKEERWEGEN.

- Rijksstratwegen.
- Overige straat- en landwegen.
- Spoorwegen.
- Kanalen, treksluizen door stoomboots-beveeren.
- Deelbare rivieren idem.
- Stoomvaart-rijdingen.

VESTINGWERKEN ENZ.

- Versterkte steden, vestingen.
- Forten, batterijen.
- Oorlogshavens.
- Loop van de gavigtigste inundatielin en.

LEYDEN,
D. NOOTHOVEN VAN GOOR.

1862.

XV.
DE NEDERLANDEN

IN DE EERSTE HEEFT VAN DE ZESTIENDE EEUW.

De toenmalige kusten, rivierlopen, grepen enz. zijn naar waarde
aanmerkelijk afgegaan van de tegenwoordige, met blaauwe inkt aangegeven.
Al het toenmalige binnenwater (zoo als nu) is blaauw gekleurd. De plaatsen
van blaauwe letters getuigen van de van water weggespoelde oeverboorden
plaatsen. De heerschte of aangehoorde plaatsen zijn gekleurd van S. de
Hansvloten zijn aangegeven door S.
Al de toenmalige steden van de Republiek der Verenigde
de Nederlanden zijn onderstreept en hare rang door het volgsamer
aangegeven. Het onder de namen geplaatste jaartal brengt een
merkwaardige geschiedkundige gebeurtenis in herinnering (zie tekst.)
1524, 1528, 1536, 1543. Jaaren van verrijping bij het Rijk van
Karel V. 1430, 1433. Jaaren van inlijping bij het Rijk van
Philips den Goeden.

LEYDEN,
D. NOOTHOVEN VAN GOOR.
1862.

